

Fig. 1. Kirkegårdens hovedindgang set fra sydøst (s. 3687). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – Main entrance to the churchyard seen from the south east.

ESPE KIRKE

SALLINGE HERRED

Kirken er indirekte omtalt 1419, da præsten Jens Nielsen (»Johannes Nicolai in Espe«) optræder i et tingsvidne.¹ 1490 var Peder Kalsen, »sognnepresth y Espe« til stede ved en lignende begivenhed (jf. klokke nr. 1).² Kirken var muligvis indviet til Johannes Døberen (jf. *†*altertavle s. 3714).³

Ved landehjælpsskatten 1524–26 bidrog kirken ligesom de omliggende kirker med 10 mark (jf. s. 3549).⁴

1650 fik rigsråd, lensmand og storgodsejer Jørgen Brahe til Fjællebro *patronatsret* til Herringe og Espe kirker,⁵ og kirkerne fulgte Fjællebro, til de 1814 blev

solgt til Preben Bille-Brahe (1773–1857) til grevskabet Brahesminde. Han havde 1811 oprettet stamhuset Egeskov til sin næstældste søn, og kirkerne blev lagt under dette.⁶ 1919 overgik Espe Kirke til *selveje*.⁷

Espe har Vantinge som *anneks* (s. 3747).⁸ 1990 blev Hillerslev føjet til pastoratet.

Sogne- og præsteforhold m.m. 1645 klagede Sidsel Høg, enke efter Ebbe Munk til Fjællebro, over, at bønderne i Espe og Vantinge med provstens samtykke havde kaldt Jørgen Mortensen til præst uden at tage hende med på råd. Valget blev kendt ugyldigt.⁹

Fig. 2. Kirken og kirkegården set fra sydøst. Sylvest Jensen Luftfoto 1939. I KB. – *The church and churchyard seen from the south east.*

Landsbyen ligger midt i det omtrent trekantede sogn, som i nord er bakket og afgrænses af Sallinge Å, mens den sydlige del har et fladere ter-

ræn. Kirken er opført på et jævnt område sydligt i landsbyen, hvis udstrækning er resultatet af udbygninger i anden halvdel af 1900-tallet.

Kirkegårdens lidt uregelmæssige form skyldes to udvidelser mod nord henholdsvis 1905 og 1925 (fig. 2). 1821 blev kirkegården planeret og forsynet med træer, og derefter blev den fordelt mellem beboerne, som 'afpælede' deres gravsteder og satte gravminder.¹⁰ 1902 var kirkegården utilstrækkelig, og 1905 blev et nyt areal, som skulle inddrages til kirkegård, planeret og indhegnet.¹¹ Det var formentlig grundstykket nord for kirkegården (matr. 66b). Derefter var den af passende størrelse på ca. 10.000 kvadratalen. Et nyt stykke jord nordvest for kirkegården, det gamle $\dagger$ hospitals grund (matr. 66a, jf. s. 3688), blev skænket af kommunen 1925.¹² Kun halvdelen af jorden blev

Fig. 3. Ligkapel, o. 1900, set fra sydøst (s. 3688). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *Mortuary chapel, c. 1900, seen from the south east.*

dog overdraget på grund af afstanden til naboens brønd.¹³ 2018 blev der anlagt en ny *parkeringsplads* vest for kirkegården.¹⁴

Hegn. Kirkegården er indhegnet af et kampestensdige, hvilket den sandsynligvis har været siden middelalderen, og 1589 omtales muren af kamp.¹⁵ 1650-51 blev der hentet 44 læs kampesten til den.¹⁶ 1882 skulle digets nordøstre hjørne rettes op, 'så overgang forhindredes'.¹⁷ 1925 blev kirkegårdsudvidelsen indhegnet (jf. ovf.).¹³ 1944 skulle det østre dige omsættes til et dobbelt stensdige.¹⁸ 1987 nævnes en cementmur mod en naboejendom.¹³ Diget mod vest blev opsat 2018 efter nedrivningen af en $\dagger$ bindingsværksbygning (jf. ndf.).¹⁴

Indgange. Til kirkegården findes der fem indgange. Hovedindgangen i sydøsthjørnet består af tre hvidmalede piller af teglsten, som er en smule mindre end normalsten, og med falset afslutning dækket af røde vingetegl (fig. 1). Metaltremmelågerne er fra 2022, hvilket ligeledes er tilfældet for

en port på metalstolper i nord og en ganglåde på ældre granitpiller i sydvest. Ved ligkapellet i vest er der to indgange uden låger.

$\dagger$ *Indgange.* 1650-51 blev der købt en revle til hver låge til kirkegården.¹⁶ 1827 og 1829 ønskedes nye porte og låger, da de manglede.¹⁹ 1875 blev der lavet en ny port, som skulle anbringes, 'hvor den gamle var placeret',¹¹ og 1884 havde kirkegården en forsvarlig låge, formentlig i sydøsthjørnet.²⁰ Fra begyndelsen af 1900-tallet var der tre låger til kirkegården i henholdsvis sydøst, sydvest og nord; dog ønskedes en nordlig låge sløjfet 1901, så ulovlig færdsel over kirkegården kunne undgås.²¹ 1939 var der en lille indgang til udvidelsen i nordvesthjørnet af kirkegården (jf. fig. 2). I hvert fald siden første halvdel af 1900-tallet har der været trætrimmelåger i hovedindgangen, og de blev fornyet 1981; en låge i nord blev ligeledes udskiftet.¹⁸ De var malet med mørk farve 1939 (jf. fig. 2) og var hvidmalede frem til 2022, hvor de blev erstattet af de nuværende (jf. ovf.).

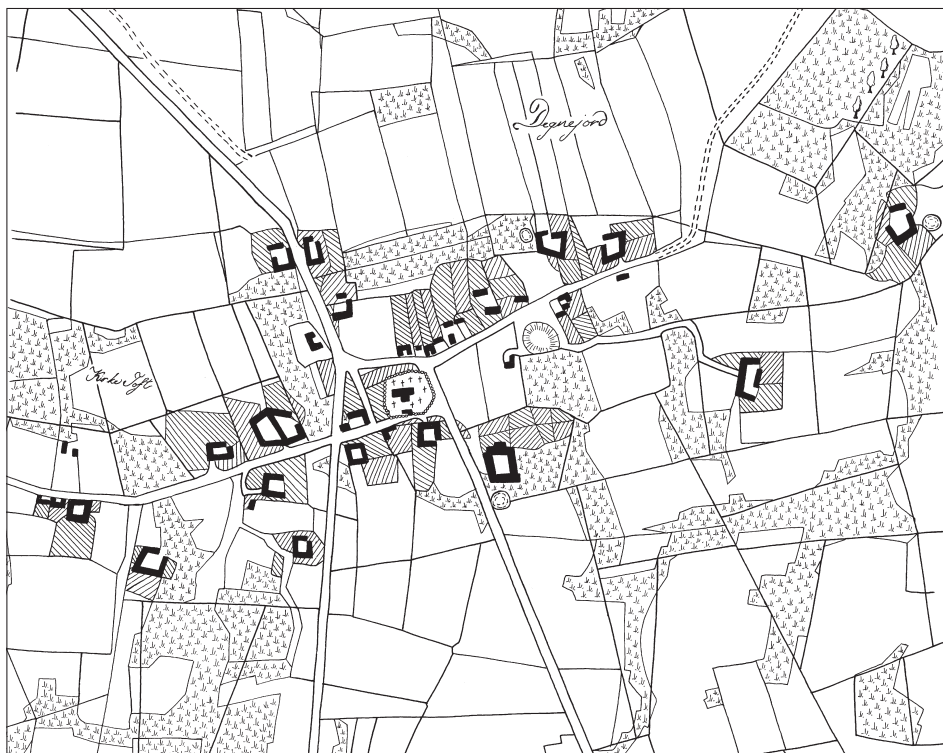

Fig. 4. Matrikelkort. 1:10.000. Målt af Friderich Hegelund 1795-96. Tegnet af Freerk Oldenburger 2022. – Cadastral map.

Bygninger på og ved kirkegården. Et *ligkapel*, opført vest for kirken o. 1900 af Espe Kommune, blev skænket til kirken 1925.¹² Bygningen er opført af røde normalsten i krydsskifte med to cirkelblendinger i hver langmur og flere dekorationer i blanke tegl mod de hvidkalkede facader (jf. fig. 3). Gavlene har hver syv kamtakker, der som taget er belagt med røde falstagsten. Kapelrummet har gulv af gulbrune, rektangulære klinker formentlig fra 1971 og er dækket af et pudset tøndehvælv.²² I vestenden findes et ældre toilet og fyrrum, som er indrettet 1965 (jf. s. 3708); de erstattede ældre, formentlig oprindelige brændsels- og nødtørftsrum, hvorved to dørsteder i vestgavlen blev tilmuret.²³ 1983 trængte kapellet til grundig restaurering.¹²

Syd for kirkegården på den modsatte side af Kirkegade opførtes 1989 en *graver- og redskabsbygning* i røde normalsten lagt i løberskifte og med rødt vingetegtag.¹³ Bygningen er sandsynligvis tegnet af arkitekt Lars Mindedal.¹⁸

†*Bygninger på og ved kirkegården.* 1589 omtales en udlejet *kirkelade*, som bestod af to længer, hvoraf den ene var 'ond', dvs. i dårlig stand.¹⁵ Den lå muligvis stadig på kirkegården syd for kirken 1798 (jf. fig. 4). En *bindingsværksbygning* fra o. 1770 stod frem til 2018 i det vestlige diges forløb (jf. fig. 2). Bygningen var blevet opkøbt af menighedsrådet, men den var nedslidt og ombygget gentagne gange. Den havde sorttjæret træværk, hvide tavler og var stråtekt. Nord for kirkegården lå frem til 1925 et *hospital*, hvis grund blev overdraget til kirken samme år.¹³ Et *redskabsskur* af træ blev opført nordvest for kapellet o. 1980.¹² Det var i dårlig stand 1987 og blev formentlig nedrevet kort efter.¹³

Beplantning. Kirkegården omgives mod øst og syd af resterne af en krans af lindetræer muligvis plantet 1821 (jf. s. 3686). 1925 blev der plantet træer langs diget i udvidelsen, som blev tilsået med græs (jf. fig. 2).¹³ O. 2000 blev den nordlige række træer fældet og egetræer plantet i deres sted.

Fig. 5. Kirken set fra sydøst. Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *The church seen from the south east.*

Fig. 6. Kirken set fra nordøst. Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *The church seen from the north west.*

BYGNING

Kirken består af et romansk skib, som har været afsluttet af et smallere $\dagger$ kor i øst. I senmiddelalderen blev skibet forlænget mod vest, og et tårn blev tilføjet ved skibets vestende. Kort efter sidstnævntes opførelse blev et ($\dagger$)trappehus tilføjet ved dets sydside. Det forlængede skibs mure blev forhøjet og dets tagværk udskiftet. Efterfølgende erstattede et langhuskor det romanske $\dagger$ kor, og langhuskirken blev overhvalvet med fire hvælv. Ud for skibets syddør blev et ($\dagger$)våbenhus opført. Efter middelalderen blev både trappehuset og våbenhuset kraftigt ombygget. Kirken er orienteret omtrent solret.

Grundplan. Af den romanske kirke er bevaret det rektangulære skibs langmure på ca. 12 m (jf. fig. 8). $\dagger$ Triumfmuren og $\dagger$ vestgavlen er forsvundet ved kirkens udvidelser i senmiddelalderen (s. 3691). Mod øst stod efter al sandsynlighed et smallere $\dagger$ kor.

Materiale og teknik. Skibet står på en skråkantet sokkel af granit, hvis fuger i nyere tid er udskiftet

med cementfuger (fig. 9). Hjørnesokkelstenene mod øst er bevaret ca. 6 m fra kirkens nuværende østgavl. $\dagger$ Koret havde en tilsvarende sokkel, hvis sten er genanvendt i langhuskoret (s. 3698). Skibets mure, som var knap 4 m høje, er opført af granitkvadre og rå og kløvet kamp. Både skib og $\dagger$ kor har sandsynligvis haft kvadersatte hjørnekæder, da stenene er genanvendt i de yngre udvidelser (s. 3693 og 3698).

Billedkvadre. Midt for langhuskorets østgavl findes et Georgskors i højt relief på en skråkantet granitsokkelsten (fig. 10, ca. 27×18 cm). Den har sandsynligvis oprindeligt været på placeret i det romanske $\dagger$ kors sokkelrække som kirkens grundsten eller en form for indvielses kors. I murens forhøjelse (s. 3698) findes en kvader med en ujævn forhøjning, som kan være en ødelagt billedkvader (fig. 66).²⁴

Døre. I vestenden af skibets langmure er der to romanske døre, som er delvist bevarede. Den søndre er endnu i brug, men kun de smigede

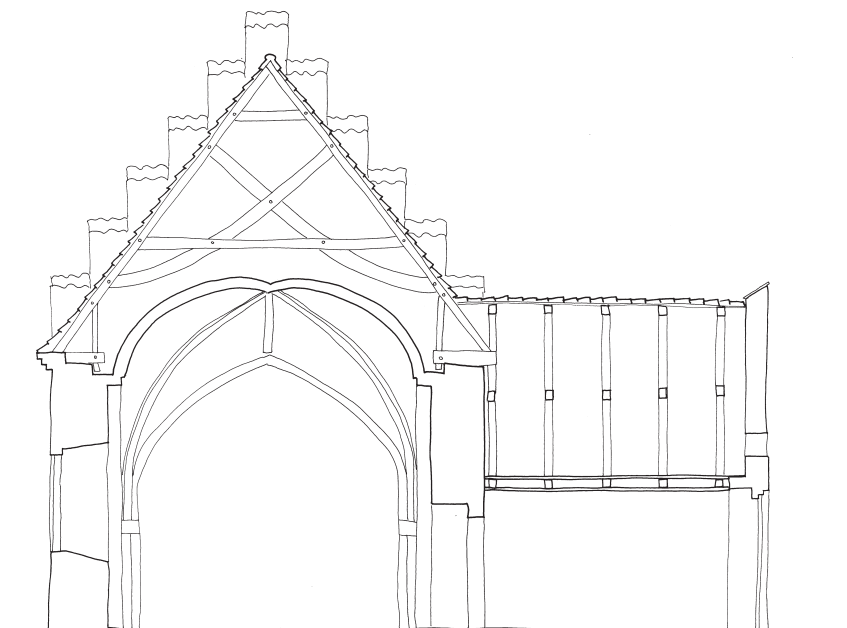

Fig. 7. Tværnsnit. 1:150. Målt af Lars Mindedal 1995, suppleret og tegnet af Pia K. Lindholt 2022. – *Cross-section*.

vanger synes at være oprindelige; dørens stik er formentlig ombygget ved våbenhusets ombygning efter middelalderen (s. 3701). Et *tympanon*, som formentlig oprindeligt sad over syddøren, blev 1887 indmuret nederst i våbenhusets vestmur (fig. 13). Inden da lå det som trædesten foran husets dør.²⁵ Tympanonet har halvcirkulær form (ca. 120×62 cm) og er prydet med en vandret

rundstav nederst, som afsluttes af et muligt dyrehoved i hver ende. Omkring et glat midterfelt findes en halvcirkulær, fladtrykt rundstav med en kort tovsnoning i venstre side. Tympanonet virker ufærdigt, men har sandsynligvis oprindeligt været bemalet.²⁶ Den smigede *†*norddør, som er tilmuret med renæssanceteglstén, viser sig i facaden som vanger af granitkvadre (fig. 12); den øvre

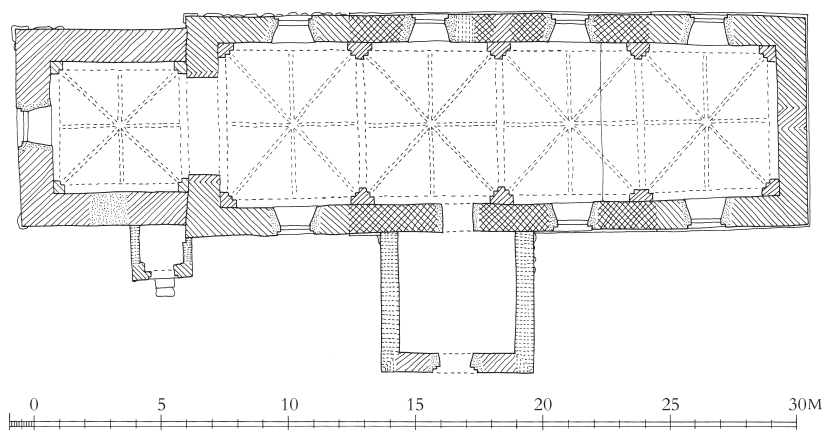

Fig. 8. Grundplan. 1:300. Målt af Lars Mindedal 1995, suppleret og tegnet af Pia K. Lindholt 2022. Signaturforklaring s. 9. – *Ground plan*. Key on p. 17.

afslutning er ødelagt af et yngre vindue (s. 3704). I bagmuren er en dørøverligger af træ synlig, og vangerne er indridset i væggens puds (fig. 11).

†*Vinduer*. Kun et enkelt romansk, tilmuret vindue er endnu synligt på skibets nordside mellem de nuværende midterste vinduer (jf. fig. 8). Det er rundbuet og måler ca. 140×90 cm; det var formentlig dobbeltsmiget. Vinduerne har muligvis haft monolitoverligger, idet en sådan observeredes på kirkens nordside 1886; den er ikke synlig i dag.²⁷

Indre. †*Triumfmuren* og †*korbuen* forsvandt ved langhuskorets opførelse (s. 3698), men en profileret †*kragsten*, som formentlig stammede derfra, fandtes uden for våbenhusets dør 1943 (fig. 67).²⁸ Skibet havde sandsynligvis fladt †*træloft*. Skibets †*taggavle* blev nedtaget ved forlængelserne mod øst og vest (s. 3693 og 3698).

Senmiddelalderlige tilføjelser og ændringer. I senmiddelalderen gennemgik kirken flere store ombygninger. Først blev skibet forlænget mod vest, og ved dets vestgavl blev et tårn opført. Herefter forhøjedes skibets mure muligvis i forbindelse med en planlagt, men ikke foretaget overhvel-

Fig. 10. Romansk sokkelsten med Georgskors i langhusets østmur (s. 3689). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *Romanesque footing stone with the St. George's Cross in the east wall of the nave.*

ving af denne bygningsdel eller som optakt til kirkens senere opførte hvælv. Et langhuskor erstattede derefter det romanske †kor, og fire hvælv blev opsat i langhuskirken. Et (†)våbenhus opførtes ud for syddøren.

Fig. 9. Romanske sokkelsten i kirkens nordmur (s. 3689). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *Romanesque footing stones in the north wall of the church.*

Fig. 11-12. Den romanske $\dagger$ norddør (s. 3690). 11. Inderside. 12. Yderside. Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *The Romanesque north $\dagger$ door. 11. Inside. 12. Outside.*

Fig. 13. Romansk tympanon indmuret i våbenhusets vestmur (s. 3690). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *Romanesque tympanum bricked into the west wall of the porch.*

Vestforlængelse. Skibet blev forlænget ca. 6,5 m mod vest (fig. 8 og 14). Forlængelsen har synlige fundamentsten, og murene, som havde samme højde som skibets, er af rå kamp med genanvendte hjørnekæder af kvadre mod vest (jf. fig. 68); bagmurene var kalket hvide. De falsede gesimser, som er bevaret på vesthjørnerne, var af munkesten (jf. fig. 14 og 68). De nuværende vinduer (s. 3704) kan have erstattet oprindelige $\uparrow$ vinduer i forlængelsen. Taggavlen er af kampesten i en

grov kalkmørtel, hvori der er trykket større stykker flint, og røde munkesten i munkeskifte lagt i samme mørtel (fig. 15). Den var afsluttet af 13 to sten brede kamtakker (fig. 16 og 20), som kun var en sten dybe, og hvoraf rester er indsluttet i tårnets østmur (jf. ndf.).

Tårnet, som har kvadratisk grundplan og er i tre stokværk, er opført af kampesten og granitkvadre i murenes nederste ca. 6 m med munkestensatte hjørner mod vest; i bagmurene er der

Fig. 14. Tårnet og vestforlængelsen set fra syd (s. 3693). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – Tower and western extension seen from the south.

Fig. 15. Vestforlængelsens gavltrekant og tårnets østmur set fra øst (s. 3693). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *Pediment of western extension and east wall of tower seen from the east.*

presset teglstumper ind i kampestensmurværkets gråhvide, grove mørtel. Tårnets øvre mure er af røde munkesten i munkeskifte, hvor enkelte sten er sortbrændte; fugerne er udglattede. Et stort, fladbuet $\uparrow$ vindue med binderstik har oplyst tårnrummet fra syd (ca. 150×230 cm, jf. fig. 14); det er tilmuret i små teglsten. Tårnrummet er over-

dækket af et ribbehvælv (s. 3695), men har oprindeligt haft fladt $\uparrow$ træloft. Adgangen til de øvre stokværk findes i dag på tårnets sydside (jf. s. 3695), men skete oprindeligt via en $\uparrow$ fritrappel på nordsiden. Den oprindelige fladbuede og falsede ($\uparrow$)overdør er tilmuret med renæssanceteglsten i et uregelmæssigt krydsskifte (fig. 21).²⁹ Døren blev

Fig. 16. Vestforlængelsens kamtakker indlejret i tårnets østmur set mod øst (s. 3693). Foto Arnold Mikkelsen 2022.
– *Crenellations of western extension embedded in the east wall of the tower looking east.*

formentlig tilmuret ved hvælvet opførelse, hvor adgangen blev flyttet (jf. ndf.). Fra det lave mellemstokværk er der adgang til langhusets loft ved en yngre retkantet luge (fig. 20). I klokkestokværket findes mod hvert verdenshjørne to fladbuede, falsede *glamhuller* (jf. fig. 19), hvis stik er omsat i mindre teglsten. De østlige er tilmuret med røde munkesten ved det forlængede skibs murforhøjelse (jf. s. 3698). Tårnets tagrum er konstrueret som et *styrtrum* med gulvet placeret ca. 1 m under murkronen (jf. fig. 20). Den østlige gavltrekant er smykket med 11 slanke højblændinger afsluttet med trappestik, fladbuer og vandret falsede overdækninger (fig. 19). Den midterste blænding er kun en sten bred mod de øvrige på halvanden sten. I hver af de to flankerende blændinger på hver side af den smalle højblænding findes et fladbuet, tilmuret 'glamhul'. Disse samt et bjælke-

hul og aftrykket af en skråtstillet planke i østgavlens bagmur kan tyde på, at styrtrumsloftet har huset en *†*klokkestol (jf. fig. 29). Gavlen afsluttes af 11 brynede kamtakker belagt med røde vingetegl. Den vestlige gavltrekant er ommuret før 1886 og er nu magen til østgavlen.²⁷

Hvælv i tårn og (†)trappehus. Formentlig i senmiddelalderen blev tårnet overhvælvet, og adgangen til de øvre stokværk blev flyttet fra nord til syd ved et nu næsten helt ombygget (†)trappehus. Kun en smule af kassemuren i røde munkesten og kamp omkring døren er bevaret (jf. fig. 14 og 23). Hvælvet er et ottedelt ribbehvælv på falsede piller med skråt forløbende to sten høje kragbånd. Ribberne er halvtensbrede, og fire spidsbuede skjoldbuer med et udkraget skifte bærer de flade, halvstenstykker kapper, som er groft opmuret med spidse isselinjer.

Fig. 17. Tårnrummet set mod nordvest (s. 3693). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *The tower interior looking north west.*

Fig. 18. Tårnet set fra vest (s. 3693). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *The tower seen from the west.*

Fig. 19. Tårnets østlige gavltrekant set fra nordøst (s. 3693). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *The eastern pediment of the tower seen from the north east.*

Forhøjelse af det forlængede skibs mure. Det forlængede skibs mure blev forhøjet med godt 1,5 m i rå og kløvede kampesten, formentlig fordi det var påtænkt at overhvelve rummet (jf. fig. 14). På sydsiden findes desuden enkelte genanvendte kvadre (jf. fig. 66). Mørtlen mellem kam-

pen er forskellig i nord og syd, henholdsvis mørk brungrå med indstukne store stykker tegl og hvid og grov med mindre teglstykker. Et nyt tagværk blev opsat over de forhøjede mure (jf. s. 3704).

Et *langhuskor* erstattede det romanske $\dagger$ kor. Det er omtrent tværrektangulært, men snævrer en

smule ind mod øst (8,2 m bredt i øst og 8,5 m i vest). Koret har en skråkantet granitsokkel af genanvendte kvadre fra det romanske $\dagger$ kor (jf. fig. 24); midt for østgavlen har en af sokkelstenene et romansk Georgskors (jf. s. 3689 og fig. 10). Murene er knap 5,5 m høje, og over soklen er der et enkelt skifte granitkvadre, mens resten af murfladerne er af rå og kløvede kampesten sat i grov, hvid kalkmørtel med indstukne teglstumper i bagmuren. Østhjørnerne har genanvendte hjørnekæder op til gesimsen (jf. s. 3689). I østgavlen findes et lille, muligvis fladbuet $\dagger$ vindue, som er tilmuret med munkesten muligvis ved opsættelsen af en sen-

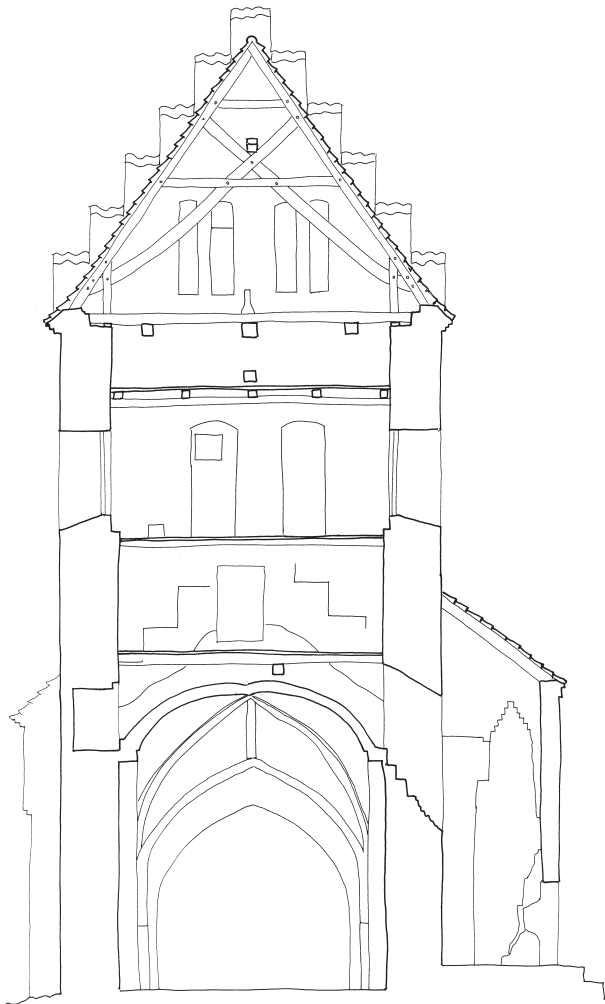

Fig. 20. Tværnsnit gennem tårnet. 1:150. Målt af Lars Mindedal 1995, suppleret og tegnet af Pia K. Lindholt 2022. – *Cross-section through the tower.*

Fig. 21. $\dagger$ Overdør til $\dagger$ fritrappeløb på tårnets nordside set mod nordvest (s. 3693). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *$\dagger$ Overdoor space for $\dagger$ free-standing stairway on the north side of the tower looking north west.*

middelalderlig $\dagger$ altertavle (s. 3714). Langmurenes vinduer er opslugt af yngre vindueshuller (s. 3704), men over det søndre findes et fladbuet stik formentlig fra et oprindeligt vindue. Gavltrekanter er i samme materiale og teknik som murene (jf. ovf.) med en lille fladbuet glug øverst (fig. 24 og 32). 11 ommurede kamtakker afslutter gavlen. I gavltrekanterens bagmur findes der røde munkesten under taglinjen, hvorfor kamtakkerne formentlig har været i samme materiale.

Hvælv. Langhuskirken blev overhvælvet med fire otte delte ribbehvælv, som sandsynligvis er opført fra øst mod vest (fig. 36). De står på dobbeltfalsede piller, som har skråt forløbende to-tre skifter høje kragbånd. Skjold- og gjordbuerne er helstensbrede og spidsbuede, og på dem hviler et udkraget skifte (jf. fig. 25). Ribberne er halvstensbrede, og kapperne er helstensstykke og muret, så der dannes

Fig. 22. Overdør til trappehuset set mod syd (s. 3701). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *Inside of overdoor to stairwell looking south.*

et aksmønster på isselinjen. De to østligste hvælvs kapper har mere spidse isser end de vestlige.

(†) *Våbenhus*. Efter forhøjelsen af skibets mure blev et (†)våbenhus opført ud for syddøren (jf. fig. 8). Det er ombygget flere gange (jf. s. 3701), og kun sydgavlen er bevaret af den oprindelige bygning (fig. 26). Huset var oprindeligt ca. 4,5 m bredt og 5,5 m dybt, og de bevarede dele er opført af røde munkesten i uregelmæssigt munke-skifte.²⁷ I gavltrekanter er en lille retkantet glug, og i dens bagmur findes to *stilladshuller* (fig. 27). Rester af tagets inddækning af mørtel og munke-nonne-tagsten findes endnu på forhøjelsens facade (jf. fig. 28), og taget var formentlig dækket med samme type tagsten.

Eftermiddelalderlige ombygninger. Både tårnets trappehus og våbenhuset blev omfattende ombygget efter middelalderen. I 1600-tallet omtales flere byggearbejder på kirken (jf. s. 3701), hvilke kan have involveret disse bygningsdele.

Fig. 23. Trappehusets indre set mod syd (s. 3701). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *Interior of stairwell looking south.*

Trappehus. Formentlig i renæssancen blev trappehuset på tårnets sydside gennemgribende ombygget, idet det meste af det senmiddelalderlige (†)hus blev revet ned og et nyt opført i røde renæssancesten med ca. 40 cm tykke mure (fig. 23). Døren fik kurvehanksbuet stik, og overdøren har formentlig fået sin nuværende form med en stigende, ret afsluttet overdækning af fyrreplaner (fig. 22). I huset findes nu en moderne *ligeløbstrappe* af fyr, og i tårnets murliv er støbt fire cementtrin. 1649-51 nævnes en *†vindeltrappe*.¹⁶ Trappehuset er dækket af et halvtæg belagt med røde vingetegl, som kan være fra 1929.⁷

Våbenhusets ombygning kan som trappehusets have foregået i renæssancen, og den medførte en udvidelse i bredden, så huset blev omtrent kvadratisk (jf. fig. 8). Flankemurene, som er bevaret i

ca. 1,5 m's højde, er i røde teglsten i renæssanceformat lagt i krydsskifte. Den øvre del af murene, som afsluttes af falsgesimser, er ommuret i normalsten lagt i krydsskifte. Våbenhusets indre har hvidpudsede vægge og loft. Gavltrekanter, som stabiliseres af tre moderne jernankre fastgjort til tagværket, afsluttes af ni kamtakker, som er ommuret 2016, hvor de havde sluppet det nedre murværk. Kammene var dog allerede forinden ommuret med normalsten.¹⁴ Huset dækkes af et sadeltæg. I forbindelse med våbenhusets fornyelse er formentlig også den romanske syddørs stik ommuret til et kurvehanksbuet stik (jf. fig. 53) og *†*norddøren tilmuret.

Eftermiddelalderlige reparationer og vedligeholdelser. 1649 udførtes en fortegnelse over kirkens brøstfældighed: Til tårnets mure og trappe skulle

Fig. 24. Kirken set fra øst. Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *The church seen from the east.*

Fig. 25. Hvælv i skibets østligste fag set mod øst (s. 3699). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *Vault in the easternmost bay of the nave looking east.*

bruges en hel del mursten. Hele overdelen, dvs. tagværket, på tårnet skulle nedtages og opsættes igen med nye lægter og tagsten. Træværket, som klokken hang i, skulle ophænges i flere egebjælker tværs over tårnet, hvilket var meget nødvendigt (jf. s. 3707). En stor portion tagsten skulle indkøbes til tårnet og andre steder (jf. s. 3708).³⁰ 1650-51 havde kirken udgifter for 318 mark og 6 skilling til en istandsættelse af bygningen. Der blev indkøbt 400 mursten, 350 tagsten, to læster kalk, 100 blysom og betalt for transport af materialer og håndværkerne samt logi til sidstnævnte. Murermesteren murede $\dagger$ vindeltrappen, understrog taget og 'indskød sten og ellers fornødent'. Noget bly, som var blæst af taget, blev lagt på igen. Tømreren lagde to spær i tårnets sydside, og der blev indkøbt 50 lægter, 100 lægtesøm og fem nye stykker egetræ til spærfodder. Seks tønder kalk

blev brugt til at understryge tårntaget, muligvis af en anden murermester.¹⁶

1801 var kirken istandsat for nylig.³¹ 1827 stod en $\dagger$ kalkbænk i våbenhuset; den ønskedes bortskaffet.¹⁹ 1829 gennemgik kirken en hovedreparation³² og igen 1838, hvor der blev udført tag-, tømrer- og murerarbejde.¹⁹ 1872 foretoges en udvendig istandsættelse.¹¹ 1891 fandt man 'bjælkerne i korbuen vansirende', og deres ankre gjorde ingen gavn (jf. ndf.).¹¹ 1894 stod kirken muligvis over for en restaurering,¹¹ men 1896 omtales den som 'tarvelig, men anstændigt holdt'.³³ Samme år skulle en bjælke i hvælvingen nærmest koret fjernes.¹¹ Der er muligvis tale om bjælken fra et lektorium (s. 3724), hvis ende endnu er indmuret i den søndre pille mellem koret og skibet (fig. 73).

1905 var hvælvene forvitrede – især det nærmest tårnet. Korgavlens kamtakker og spidsgavl

og kammen på tårnets vestside skulle ommures, men hvorvidt det skete, er uvist.¹¹ 1914 stod kirken over for en hovedreparation.¹¹ 1929 blev hvælvenes oversider delvist pudset med cementmørtel.⁷ 1944 skulle tårnets ødelagte tegl udskiftes.¹⁸ 1956 og 1981-82 var kirken under indvendig restaurering af vægge og hvælv samt inventar (s. 3710).³⁴ 1996 fik koret og tårnet indsat nye jernankre.³⁵

Gulve. Koret har gulv af gule og grå kvadratiske fliser lagt i skakternsmønster, hvilket også findes i skibets midtergang; de er formentlig fra anden

halvdel af 1800-tallet.³⁶ Bag altersranken er der fyrretræsgulv og under stolestaderne korkgulve lagt 1938-41.³⁷ I tårnrummets midtergang ligger der ottekantede gule fliser med mindre, kvadratiske grå fliser imellem samt gule teglsten på fladen under stolene – de er muligvis fra 1800-tallet. I våbenhuset ligger et nyere gulv af gule kvadratiske fliser.

†*Gulve.* 1825 og 1827 skulle gulvene omlægges, da de var ujævne.¹⁹ 1854 ønskedes der nyt gulv ved alteret.¹¹ 1901-02 ønskedes korets fliser slebet, og 1905 skulle gulvene omlægges.¹¹ 1922

Fig. 26. Våbenhuset set fra syd (s. 3700-01). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *Porch seen from the south.*

Fig. 27. Våbenhusets gavltrekan set mod syd (s. 3700). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – Pediment in the porch looking south.

trængte gulvene under stolene til omlægning, og et bræddegulv blev lagt.²² Ved den indre istandsættelse 1982 blev de gamle fliser i koret lagt om.¹³

Døre og vinduer. Våbenhusets indgangsdør og kirkens otte vinduer blev ombygget 1934–35. Dørens stik blev gjort kurvehanksbuet, og et vindue med træramme tegnet af Knud Lehn Petersen blev indsat over døren.¹⁴ Vinduet deles af radiale sprosser. Det erstattede et rundbuet $\uparrow$ støbejernsvindue med sprosser, som dannede en halvros (jf. fig. 60), hvilket bl.a. kendes fra Dier-næs Kirke (s. 2979).³⁵ De otte retkantede vinduer i kurvehanksbuede spejle har smigede vanger og fladbuede stik i bagmuren. Rammerne er af eg med blyindfattede ruder.³⁸ De erstattede retkantede $\uparrow$ vinduer med mørke trærammer af samme størrelse; de omtales 1858 som 'salsvinduer'.³⁹ Over vinduet i skibets andet fag mod nord kan i

bagmuren anes et formentlig fladbuet stik fra et ældre $\uparrow$ vindue.

Tagværker. Både langhusets og tårnets tagværker er af kraftigt egetømmer og antagelig fra senmiddelalderen.⁴⁰ Over langhuset findes to faser henholdsvis en ældre over det forlængede skib og en yngre over koret. Det forlængede skibs tagværk er formentlig opsat efter forhøjelsen af murene (jf. s. 3698), og deri indgår en stor del genanvendt tømmer (jf. ndf.).⁴¹ Tagværket består af 15 spærfag, hvoraf de 14 østlige er af eg, og det vestligste er nyt af fyr. Fagene har hver to hanebånd og et sæt lange, krummende krydsbånd samt spærsko- og stivere stående på to murremme (jf. fig. 30). Stiverne er tappet gennem spærskoene (jf. fig. 31). Nederste hanebånd er tappet i spærene, mens det øverste og krydsbåndene har hagebladninger (fig. 71). Tømmeret, som er savet ud, er nummereret fra øst mod vest med romertal i både syd og nord

Fig. 28. Aftryk af (†)våbenhusets tag på skibets murforhøjelse set mod nord (s. 3700). Foto Arnold Mikkelsen 2022.
– *Imprint of roofing of the (†)porch on the wall heightening in the nave looking north.*

lavet med øksehug, huljern eller indridset (jf. fig. 33 og 70); de to cifrede numre er stregede kryds (jf. fig. 33). Det østligste fag består af spær nummereret med I i syd og II i nord, mens faget vest herfor har nummer III, hvorfor de oprindelige to østligste fag må være taget ned ved nedbrydningen af skibets østgavl i forbindelse med korets opførelse. Herefter er det nuværende østfag opsat af et spær fra hvert af de to nedtagne spærfag. Tagværket indeholder en del genanvendt tømmer, som kan være fra skibets ældre tagkonstruktion. De nederste hanebånd i de ni vestligste egefag var oprindeligt krydsbånd og har tre ældre bladningsudsnit.⁴² Det nederste hanebånd (med romertal IV) er et ældre spær med taphul og bladning, og fire nuværende spær har også ældre taphuller.

Korets tagværk har seks fag, hvoraf det østligste er indmuret i gavlen. Konstruktionen er stort set som skibets med enkelte afvigelser. Spærstiverne

står skråt mellem sko og spær (jf. fig. 31), og kun tre stivere er tappet gennem spærskoene. Krydsbåndene er kortere og knap så krumme som over skibet. Fagene er nummereret med romertal fra øst mod vest i begge sider. Andet fag har et genanvendt krydsbånd. 1977 blev flere tømmerdele skiftet ud over både kor og skib.⁴³

Tårnets tagværk er også af kraftigt egetømmer som skibets, og det er antagelig oprindeligt (jf. fig. 20). Det har seks spærfag stående på bindbjælker, som ligger på murremme på murkronerne (fig. 29). Mellem fagene er der 1977 opsat tre kraftige hjælpespær og -bindbjælker af fyr.¹⁴ Spærene er støttet af stivere, som står på bindbjælkerne, og de bindes sammen af to hanebånd og lange, krumme krydsbånd. Alt er bladet på spærene med hagebladninger.⁴⁴ Tømmeret er nummereret med streger i syd og trekantstik i nord fra øst mod vest. Over første og andet fags krydsbånd ligger en

Fig. 29. Tårnets tagværk set mod sydøst (s. 3705). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *Tower roofing looking south east.*

Fig. 30. Det forlængede skibs tagværk set mod nordvest (s. 3704). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *Roofing of lengthened nave looking north west.*

vandret bjælke, som kan have fungeret som *ankerbjælke* med et anker i østgavlen. 1649 blev tagværket taget ned og opsat igen (jf. s. 3701). Årene efter blev fem spærfodder udskiftet.¹⁶

Våbenhusets tagværk er moderne af fyr med enkelte genanvendte stykker egetømmer i hanebåndene (fig. 27–28). Det har fem fag med et hanebånd for hvert. Det fik nye lægter 1805.⁴⁵

Klokkestolen, som delvist kan være fra 1649 (jf. s. 3701), består af to bjælker, som hviler i tårnets nord- og sydmur og er støttet af skråstivere og lodrette stolper stående på en rem mod syd. En bjælke og to stolper blev opsat 1916 som forstærkning.²² I tårnets tagrum har der muligvis været en ældre *†*klokkestol (jf. s. 3693).

Fig. 31. Skibets og østforlængelsens søndre spærstivere set mod øst (s. 3704). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *Southern posts of nave and eastern extension looking east.*

Fig. 32. Østforlængelsens gavltrekan set mod øst (s. 3698). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *Pediment of the eastern extension looking east.*

Tagbeklædning. Kirken er dækket med røde vingeteglsten fra 1977.¹⁸

†*Tagbeklædning.* (†)Våbenhuset var oprindeligt belagt med munke-nonne-tagsten (jf. s. 3700). 1589 var kirken tækket med tegl.¹⁵ I 1600-tallet var bygningens tage beklædt både med bly og tegl (jf. s. 3701). Tårnet og 'andre steder' var dækket af munke-nonne-tagsten, som dog ønskedes udskiftet, da de kun kunne bruges som rygningsten. Der manglede bly nogle steder på bygningen.³⁰ 1805 fik kirkeejeren tilladelse til at nedtage et stykke blytag mod, at dette og andre 'gamle og dertil ubrugelige materialer' blev solgt på offentlig auktion.⁴⁵ 1807 blev det resterende blytag fjernet, og kirken har sandsynligvis været dækket af vingetegl siden.⁴⁶ 1872 skulle der indsættes

Fig. 33. Tømmermærke, XIII, i nordsiden af skibets tagværk (s. 3704). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *Timber marking, XIII, in the north side of the nave roofing.*

et tagvindue på hver side af kirken for at give lys over hvælvene.²⁰ 1916 skulle taget på skibets nordvestre side istandsættes,²² og 1936 blev taget over langhusets nordøstende omlagt.¹²

Opvarmning. Kirken opvarmes af et gasfyr fra 1984,¹³ som står i ligkapellet på kirkegården (s. 3688). I koret er der radiatorer langs væggene, og i skibet og tårnrummet findes rørovn under bænken; alt antagelig fra 1965 (jf. ndf.). I våbenhuset er der en nyere pladeradiator.

†*Opvarmning.* 1879 fik kirken to *kakkelovne* – en i henholdsvis nordre og søndre side af langhusets tredje fag med skorsten over hvælvets ribbekryds.²⁰ 1883 blev nordovnen flyttet til andet fag og nedsænket i gulvet for at give en bedre varme (jf. fig. 35).¹¹ Året efter blev en ny *kakkelovn* leveret.¹¹ 1899 var de gamle ovne dårlige og kunne ikke repareres. En enkelt *skærmovn* opvarmede det store kirkerum utilfredsstillende 1902,

og en tilsvarende skulle anskaffes til kirken, så den igen havde to varmekilder.¹¹ 1915 skulle den ene kakkelovn fornyes, og 1923 blev der købt et nyt *varmeapparat*, som var anbragt i skibet.⁷ 1938–41 blev der opsat en *kalorifer*, som var placeret i skibet vest for syddøren.⁴⁷ 1965 fik kirken centralvarme med *oliefyr*, som stod i ligkapellet (jf. s. 3688).⁴⁸

Elektricitet/belysning. 1918 blev der indlagt elektrisk lys i kirken.⁴⁹

Fortov. Kirken er omgivet af perlegrus. 1931 blev der lagt *fortov* om skibet, våbenhuset og tårnet mod syd.¹² Det var muligvis det cementfortov, som 1976 blev fjernet på våbenhusets langsider.¹² 1994 lå der endnu cement ved korets sydside.¹⁴

†*Kalkmalerier.* Under den indvendige istandsættelse 1981–82 fremkom resterne af et *indvielses kors* på et ukendt sted i kirken.⁵⁰

Fig. 34. Kirken set fra sydøst. Stjernefoto 1945–55. I Ringe Lokalhistoriske Arkiv. – The church seen from the south east.

Fig. 35. Indre set mod øst. Foto R. Hansen, Ringe, slutningen af 1800-tallet. I Ringe Lokalhistoriske Arkiv. – *Interior looking east, end of 1800s.*

INVENTAR

Oversigt. Det ældste inventarstykke i kirken er foden fra en romansk døbefont, mens den tilhørende *kumme står i haven ved Egeskov. På Egeskov findes desuden et *røgelseskar af bronze, der er et nordtysk arbejde fra anden halvdel af 1300-tallet, og et *dåbsfad, der er udført i Nürnberg i 1500-tallet. Begge dele var endnu i kirken o. 1830. Den største klokke er fra år 1500 og bærer støbermærke for en klokkestøber, hvis navn (»mvnsson») kendes fra en klokke i Rynkeby Kirke. En lille krucifiksfigur fra o. 1520–30, der formentlig oprindeligt har hørt til et processionskrucifiks, minder om arbejder fra den lybske billedskærer Claus Bergs værksted i Odense. Figuren er monteret på et kors fra 1987 og ophængt på nordvæggen.

Alterkalken er skænket 1667 af Preben Brahe og Susanne Gøye. Et sygesæt af tin er tidligst omtalt 1669. Prædikestolen er formentlig opsat 1752; malerierne på kurven og opgangspanelet er udført 1939 af Gunnar Rossel. Pengeblokken er antagelig fra o. 1750–1800.

Den mindste klokke er støbt 1803 af P. Petersen, København, og en lille kirkestævnetavle kan også være

tilkommet i århundredets første halvdel. En tidligere (†)altertavle med motiv af *Bebudelsen*, der er malet 1846 af Dankvart Dreyer, hænger nu på sydvæggen.

Fra en restaurering 1855/56 (jf. ndf.) stammer sandsynligvis alterbordet og knæleskamlen, alterskranken, en (†)døbefont af støbejern, som opbevares på loftet, stolestaderne og dørflojen mellem kirken og våbenhuset. Antagelig er dåbsfadet og -kanden samt et par bænke også tilkommet i midten af 1800-tallet.

Alterdisken er udført af Frederik Vilhelm Olsen i Odense o. 1870, formentlig af sølv fra en †disk. Alterstagerne af messingblik er formentlig ligeledes anskaffet i anden halvdel af 1800-tallet, ligesom en degnestol, der opbevares på loftet, og alterkanden af sort porcelæn fra Bing & Grøndahl. En oblatæske fra samme firma er indkøbt 1880.

Salmenummertavlerne er fra begyndelsen af 1900-tallet ligesom to alterskåle fra Royal Copenhagen, og tre (†)lysekroner fra samme periode opbevares på loftet. Syvstagen er foræret 1916 af sognepræst Johannes Fog. Orgelpulpituret er opført 1918 til kirkens første orgel, og døbefontens kumme er bekostet af menigheden 1920. Et portræt af sognepræst Hans Agerbek er malet

Fig. 36. Indre set mod øst. Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *Interior looking east.*

1921 af Poul Steffensen, og den store præsterækketavle er skænket af Peder Larsen og hustru 1922.

Altartavlen fra 1934/35 er et maleri af Anna E. Munch med motiv af *Helbredelsen af blinde og lamme*, indsat i en samtidig ramme. De udvendige dørfloje er fra 1934-35. Præste- og degnestolene i koret er vistnok fra 1950 og et lille bord i våbenhuset fra 1953.

To ringkroner er udført 1982 efter tegning af arkitekt Rolf Graae ligesom væglampetterne. Af nyere dato er også alterdugen, to lysestager af messing i vestvinduet og fem løse stole i koret. Orglet er fra 2001 og bygget af Bruno Christensen & Sønner, Terkelsbøl.

Farvesætning. Inventaret er farvesat 1982 ved konservator og kirkemaler Jens Johansen.⁵¹ Altersranken, stolestaderne og prædikestolens rammeværk er malet i blå og blågrønne nuancer, til dels ledsaget af forgyldning, mens pulpituret står i rødbrunt og brunviolet samt gråt. Den *ældre farvesætning* er ukendt, men 1774 nævnes, at kirken var 'smukt malet' indvendig.⁵² 1880-82 blev inventaret malet i lys og mørk egetræsfarve (jf. fig. 35 og 52),²⁰ og 1956 blev det malet gråt.³⁷

Af det *middelalderlige* inventar kendes ud over ovennævnte kun en senmiddelalderlig altartavle med relief

af Johannes Døberen i midtskabet, angiveligt flankeret af Frans af Assisi og Skt. Antonius og med 12 apostle i sidefløjene samt hvilende på en predella med maleri af Korsbæringen. Ved biskop Jacob Madsens *visitsats* 1589 stod den på alteret, mens den romanske døbefont var opstillet i vestenden, og en lektorieprædikestol var blevet opført foran åbningen til koret. Kirken havde desuden to klokker.

Det *ældste inventarium* er fra 1669. Det blev udfærdiget i forbindelse med den københavnske købmand Cort Heinrich Merckers erhvervelse af Fjællebro og dermed kirken (jf. s. 3549) og opregner dens beholdning af altersølv, alterstager, tekstiler og bøger samt en klokke i tårnet.⁵³

Kilderne til ændringer i inventaret i 1700-1800-tallet er yderst sparsomme. Formentlig blev lektorieprædikestolen 1752 erstattet af en almindelig prædikestol, og samtidig synes den senmiddelalderlige altartavle at være istandsat. I midten af 1800-tallet, sandsynligvis ved den gennemgribende restaurering 1855/56, blev næsten hele det nagelfaste inventar fornyet,⁵⁴ kun prædikestolen er bibeholdt. Væsentligst blev den senmiddelalderlige altartavle taget ned og erstattet af et maleri af

Dankvart Dreyer dateret 1846,⁵⁵ den romanske døbefont blev taget ud af kirken og afløst af en moderne font af støbejern, og alterbordet, alterskranken og stolestaderne blev fornyet.

1900-tallet. 1918 fik kirken sit første orgel, der blev anbragt på et nyopført pulpitur foran tårnbuen. 1920 blev foden fra den romanske døbefont ført tilbage til kirken, og der blev udført en ny kumme, kopieret efter den oprindelige. 1935 blev den nuværende altertavle med Anna E. Munchs maleri af *Helbredelsen af blinde og lamme* opsat.

Kirkens inventar er senest istandsat i første halvdel af 1980'erne.

Alterbordet, formentlig 1855/56,⁵⁶ er en kasse af fyrretræ, 200×74 cm, 95 cm høj, med et skab med fyldingslåge i bagsiden. Bordet er på de tre sider beklædt med et nyere *alterklæde* af rødt fløjl, kantet med guldgalonier og med et tilsvarende kors på midten (jf. fig. 37–38). Bordets bagside er malet mørkegrå.

†*Alterklæder*. 1) Omtalt 1669, af grønt silkestof.⁵³ 2) Omtalt 1854, da det trængte til fornyelse.¹¹ 3) 1881 ønskedes alterklædet atter fornyet; det skulle syes af det bedste, røde plys med borter af guld-

Fig. 37. Korets indre set mod øst. Foto Arnold Mikkelsen 2022. – Interior of chancel looking east.

Fig. 38. Altartavle, 1934/35. Helbredelsen af blinde og lamme, malet af Anna E. Munch og indsat i samtidig ramme (s. 3714). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *Altarpiece, 1934/35. The Healing of the Blind and the Lame, painted by Anna E. Munch and set in a contemporary frame.*

brokade og et tilsvarende 20 tommer højt kors på midten.¹¹ 4) (Jf. fig. 35 og 52), 1897,²⁰ af rødt fløjel med kant og kors af guldgaloner.

Alterdug (jf. fig. 38), nyere, af hvidt bomuld, kantet med en bred bort i broderie anglaise, der viser Kristus som den gode hyrde, omgivet af får og lam. Over motivet er versalindskrift: »Herren

er min hyrde, mig skal intet fattes, han lader mig hvile paa grønne vange« (Sl. 23,1).⁵⁷

†*Alterdug*. 1) Omtalt 1669.⁵³ 2) 1897, med kniplinger (jf. fig. 52).¹⁷ 3) 1981, udført af Sara Pedersen, skænket af Karen Bonde, af hørlærred.¹³

Knæleskammel, formentlig 1855/56,⁵⁶ af fyrretræ, betrukket med rødt plys.

Altertavlen (fig. 38), opsat 1935,²² er et maleri med motiv af *Helbredelsen af blinde og lamme*, udført af Anna E. Munch 1934/35.⁵⁸ Det er indsat i en samtidig, fladbuet ramme af fyrretræ. Maleriet, olie på lærred, ca. 226×198 cm, er signeret i nederste venstre hjørne med sort: »A. E. M.«. Det er malet i klare, lyse farver og viser Jesus stående i en loggia. Han lægger højre hånd på hovedet af en ung, knælende krøbling og venstre hånd på en ældre, blind mands arm. Mellem de to knæler en ung kvinde, der løfter sit nøgne spædbarn op mod Jesus. På hver side af gruppen står børn med palmegrene i de løftede hænder.

Den profilerede ramme er kronet af et Georgskors og hviler på et postament med profileret fod- og kronliste; samlet mål ca. 300×220 cm.⁵⁹ Rammen er forgyldt,⁶⁰ postamentet er brunmalet med forgyldte detaljer og indskrift med påsatte versaler af forgyldt træ på sort bund i postamentfeltet: »Der kom blinde og lamme til Jesus i helligdommen og han helbredte dem og børnene raabte og sagde hosianna Davids søn Math. 21. 14. 15« (Matt. 21,14–15).

Maleriet er udført med inspiration fra freskoteknikken, som Anna E. Munch havde studeret på Kunstakademiet under Joakim Skovgaard, og figurholdningen og kompositionens enkelhed og ro vidner om Skovgaards betydning for hendes arbejde.⁶¹ Anna E. Munch har udført flere værker med kristne motiver, deriblandt altermalerier til Mesinge (1928, *DK Odense* 4620), Ringe (1935, Gudme Hrd.) og Højby kirker (1937, *DK Odense* 3991).

(†)*Altertavle* (fig. 39), 1846, et maleri af *Bebudelsen*, malet af Dankvart Dreyer og indsat i en samtidig, spidsbuet ramme af fyrretræ.⁶² *Maleriet*, olie på lærred, 214×163 cm, rundbuet, er signeret nederst tv. med rød skriveskrift: »D Dreyer 1846«.⁶³ Maria i grøn kjole og rød kappe knæler ved en bedepult i et gyldenbrunt rum med flisegulv. Over for hende står Gabriel, rødklædt og med løftede arme, og over dem svæver helligåndsdue i en lysåbning, hvis skær også oplyser Maria. Rammen har postament med profileret fod- og kronliste. Oprindeligt var det spidsbuede felt over maleriet udfyldt med *†*stavværksornamentik i gennembrudt arbejde, og rammen kronedes af et *†*kors med

trepasender (jf. fig. 35 og 52); begge dele er formentlig fjernet 1935 (jf. ndf.). 1985 blev rammen malet med sort og brun farve med forgyldte og grå profiler, og postamentfeltets indskrift blev nymalet med gul fraktur på sort bund: »Den Hellig Aand skal komme over dig; og den Høiestes Kraft skal overskygge dig« (Luk. 1,35).⁶⁴ Oprindeligt var rammen uægte forgyldt med påmalede, sortgrønne (formentlig oprindeligt forgyldte) stjerner og indskrift med sort (jf. fig. 52),⁶⁵ mens en sekundær bemaling omfattede brunt, blå og forgyldning.⁶⁶

Tavlen blev restaureret 1985, hvor rammeværket blev skilt ad, afstivet og nymalet, og maleriet blev rensat.⁶⁴

Kompositionen er sandsynligvis inspireret af Dreyers lærer J. L. Lunds altertavle fra 1840 i Helsingør Skt. Mariæ (*DK Frborg* 356), men den er udført uden de mange dekorative og fortællende elementer, der findes på Lunds tavle.⁶⁷ Dreyer skænkede o. 1842 et maleri af Kristus, der viser sig for disciplene, til Assens Kirke (*DK Odense* s. 2550), og o. 1851 blev et maleri af Kristus hos Martha og Maria fra 1841 indsat som altertavle i Barløse Kirke (Odense Amt).⁶⁸

Det er muligt, at tavlen først er opsat i kirken ved restaureringen 1855/56. Den flankeredes af *†*panelvægge (jf. fig. 35) med åbninger med gardiner i nord og syd til rummet bag alteret. I slutningen af 1890'erne blev gardinerne erstattet af dørfløje (jf. fig. 52),²⁰ og 1924 blev panelerne fjernet.⁶⁹ 1935 blev tavlen nedtaget fra alteret og ophængt i skibet,²² 1955 blev den flyttet til tårnrummets sydvæg,¹² og 1985 til sin nuværende plads på sydvæggen i tredje fag, vest for døren.⁷⁰

*†**Altertavle*, sandsynligvis en senmiddelalderlig, trefløjet tavle. Tavlen er tidligst omtalt 1589 af biskop Jacob Madsen: »Tafflen: mit paa S. Hans med Lambet, 1 Munch oc et andet paa den anden Side«.¹⁵ I *Danske Atlas* (1774) er den beskrevet som et billedhuggerarbejde »med de tolv Apostler og tre store Corpora (legemer), malet og forgyldt«.⁷¹ Nærmere kendskab til tavlens udsmykning får man gennem maler og tegner Niels Ringes beskrivelse fra o. 1830. Efter denne at dømme var der tale om en trefløjet altertavle med figurudsmykning i højt relief ('næsten ganske fremstående billedhuggerarbejde'), hvilende på en predella med maleri.

Fig. 39. (†)Altertavle, 1846. Bebudelsen, malet af Dankvart Dreyer, indsat i samtidig ramme (s. 3714). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – (†)Altarpiece, 1846. *The Annunciation*, painted by Dankvart Dreyer, set in a contemporary frame.

I midtskabet fandtes tre helgenfigurer i legemsstørrelse. Den midterste af disse pegede med en finger på et lam, som han med den anden hånd holdt op til sit bryst; under ham stod »Johannes Baptistæ« (Johannes Døberen). Figuren ved hans

højre side 'synes meget rørt eller bevæget ved midterstes henpegen på lammet og synes tillige at ville gøre andre opmærksom derpå'; under ham stod »Franciscus« (Frans). Figuren ved Johannes Døberens venstre side stod 'med en opslået bog

Fig. 40. Alterkalk, 1667, skænket af Preben Brahe og Susanne Gøye (s. 3716), og disk, o. 1870, udført af Frederik Vilhelm Olsen, Odense (s. 3717). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *Altar chalice, 1667, donated by Preben Brahe and Susanne Gøye, and paten, c. 1870, made by Frederik Vilhelm Olsen, Odense.*

og som en hyrdestok i hånden samt et svin stående ved hans fødder, samt som et stykke af et paternosterbånd for på sig'; under ham stod »Antonius« (Antonius).

I fløjene ('tvende luger'), der kunne lukkes, var relieffer af de 12 apostle, og under dem stod deres navne.

På predellaen var et maleri af Korsbæringen: 'Jesus at segne under korsets byrde omgivet af en mængde ret fæle uhyrer med alskens våben og stænger, dog ses nogle noget tilbage at stå som deltagende medlidende tilskuere, især nogle kvinder'.

Øverst oppe⁷² stod bogstaverne »P« og »H« samt to våbenskjolde, det ene med 'en kronet løve', det andet med 'en halv ørn og 4 tværbjælker'; uden tvivl initialer og våbener for kirkeejer Frederik Christian Ludvig von Pentz og Anna Margrethe von Holsten. På tavlen fandtes desuden årstallet »1752«.⁷³

Der kan næppe være tvivl om, at der var tale om en trefløjet altertavle med Johannes Døberen i midtskabet, flankeret af to helgener, som ud fra Niels Ringes beskrivelse må identificeres som Skt. Frans af Assisi (den af Jacob Madsen omtalte

'munk') og Skt. Antonius.⁷⁴ I sidefløjene var 12 apostle, formentlig som vanligt anbragt i to rækker af tre figurer i hver fløj. Fløjene har efter al sandsynlighed haft *†altermalerier* på bagsiden, men om disse er intet overleveret. Tavlen har hvilet på en predella med en malet fremstilling af Korsbæringen.

Den oprindelige staffing har omfattet polykrom bemaling og forgyldning. Formentlig blev tavlen istandsat med hel eller delvis ny- eller opmaling 1752, og den må have stået i denne tilstand ved Niels Ringes besøg o. 1830. Tavlen må være nedtaget senest i midten af 1800-tallet ved opsætningen af (†)altertavlen (ovf.), og dens videre skæbne er uvis.

Alterkalk (jf. fig. 40), 1667, skænket af Preben Brahe og Susanne Gøye.⁷⁵ Den 21 cm høje kalk har sekstunget fod på tilsvarende fodplade. På en af tungerne er givernes navne, våbenskjolde og årstallet for donationen graveret: »Preben Brahe Svsane Gøe 1667«. En lille, støbt Kristusfigur er fæstnet på den modstående tunge. Skaffledene er sekskoblede med tredobbelte profilringe, der ved overgangen til foden er ledsaget af draperi. Knop-

pen er flad med spidse bladtunger hvorimellem rudebosses med versaler på skraveret bund, der tilsammen danner navnet: »Ihesvs«. Det glatte bæger er formentlig fornyet af Frederik Vilhelm Olsen, Odense, o. 1870.⁷⁶

Disk (jf. fig. 40), o. 1870,⁷⁶ udført af Frederik Vilhelm Olsen, Odense, formentlig af sølvet fra en *†*disk (ndf.).⁷⁷ 15,2 cm i diameter. På fanen er et hjulkors med fligede korsender på skraveret bund og under bunden to mesterstempler.

*†*Altersæt, omtalt 1669, af tin, bestående af kalk og disk.⁵³

*†*Disk, 1667, skænket af Preben Brahe og Susanne Gøye sammen med alterkalken.⁷⁵ Disken er formentlig omsmeltet til den nuværende disk.

Oblatøske (jf. fig. 42), 1880,¹¹ fra Bing & Grøndahl, af porcelæn, 6,2 cm høj, 14 cm i diameter, sort med forgyldt trekløverkors på låget. Fabriksmærke under bunden.

Sygesæt (fig. 41), antagelig 1660'erne, tidligst omtalt 1669, af tin ('en lille tin kalk og disk').⁵³

Kalken, 8 cm høj, har profileret fod, konkave skaftled omkring en profileret, oval midtknop og lavt, bredt bæger med graverede linjer om munden. Disken, 7,5 cm i diameter, har tilsvarende linjer på fanen. De to dele er nært beslægtede med et **sygesæt* fra Vantinge (s. 3774), men kan ikke være udført af samme mester. Til sættet er

Fig. 42. Oblatøske, 1880, og alterkande fra omtrent samme tid, udført hos Bing og Grøndahl (s. 3717). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *Wafer box, 1880, and altar jug from approximately the same time, made at Bing and Grøndahl.*

tilføjet en nyere, cylinderformet oblatøske af blik, og en lille, drejet skål af træ. Det hele opbevares i en nyere kasse af brunbejdset træ (låget er afbrækket).

Alterkande (jf. fig. 42), anden halvdel af 1800-tallet, fra Bing & Grøndahl, af porcelæn, 28,5 cm høj, sort med forgyldt trekløverkors på korpus og

Fig. 41. Sygesæt, tidligst omtalt 1669 (s. 3717). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *Communion set for the sick, mentioned earliest in 1669.*

hvidt låg med forgyldt knop. Fabriksmærke under bunden.

†*Vinflaske*, omtalt 1669, af tin, ottekantet.⁵³

†*Vinskummeske*, omtalt 1924.¹²

To *alterskåle*, begyndelsen af 1900-tallet,¹¹ fra Den Kongelige Porcelænsfabrik, af sort porcelæn med forgyldt trekløverkors, henholdsvis en oval, 11,5 cm høj (jf. fig. 17), og en rund, 11 cm høj, 16 cm i diameter; med fabriksmærke under bunden.

Alterstager (fig. 43), antagelig anden halvdel af 1800-tallet, af messingblik, 57 cm høje inklusiv lysepig, med cirkulær, profileret fod, cylinderskaft med fire ringe og lysekål med udkraget munding.

†*Alterstager*. 1) Omtalt 1589, to små stager af messing.¹⁵ Det kan være disse eller nr. 2, der er omtalt 1844, da et ben på en af stagerne var brækket af, og de skulle repareres eller omstøbes.⁷⁸

2) Omtalt 1589, to stager af kobber.¹⁵

To nyere *lysestager*, af messing, 22 cm høje, med profileret fod, cylinderskaft med ringe og vaseformet lyseholder, er anbragt ved vestvinduet (jf. fig. 17).

Syvstage, 1916, skænket af sognepræst Johannes Fog, af messing, 55 cm høj, af titustypen med glat,

Fig. 43. Alterstager, antagelig anden halvdel af 1800-tallet (s. 3718). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *Altar candlesticks, presumably second half of 1800s.*

Fig. 44. *Røgelseskar, anden halvdel af 1300-tallet (s. 3718). På Egeskov. Foto Arnold Mikkelsen 2022. – **Censer, second half of 1300s.*

ottekantet fod i tre afsæt, balusterskaft med bladmanchetter og buede arme med kugleled (jf. fig. 37). På foden er graveret indskrift med versaler: »Johannes Fog sognepræst i Espe 1891-1916«.

†*Bibel*, Christian IV's bibel, København 1633, omtalt 1640¹⁶ og 1669.⁵³

**Røgelseskar* (fig. 44), anden halvdel af 1300-tallet, et nordtysk arbejde.⁷⁹ Af bronze, 33×12 cm (med ophængsring er højden ca. 40 cm); der er et hul under bunden i den ene side, og nogle

af lågets røghuller er beskadiget. Den halvkugleformede skål hviler på en firesidet fod med fodplade og to nøglehulsformede gennembrydninger i hver side. Skålen er glat, men har langs overkanten et graveret bælte med kvadratiske felter, til dels med graverede kryds, der modsvares af en tilsvarende bort langs lågets nederste kant. Dette er kuplet og har over borten en række store, nærmest trepasformede røghuller. Foroven hæver låget sig i en korskirke, hvor korsfløjene har graverede tagsten og hver to højrektangulære røghuller. I hjørnerne mellem fløjene er runde småtårne med kegletag og tilsvarende røghuller, og over midten rejser et tårn med fire gennembrudte gavle sig omkring et keglespir, der krones af et kors. Skål og låg har tre sæt øskener til ophængning. Selve ophænget er tredelt og består af tre gange to jernstænger, hvoraf de øvre ved øskener er fastgjort til en trearmet plade med øsken i centrum og ophængsring.

O. 1830 var karret i Espe Kirke, hvor det blev aftegnet af Niels Ringe (fig. 72).⁸⁰ Det er siden kommet til Egeskov.

Krucifiksfigur (fig. 45), o. 1520-30, formentlig oprindeligt fra et *processionskrucifiks*, der kan være udgået fra Claus Bergs værksted i Odense; nu monteret på et sekundært kors fra 1987. Kristusfiguren, 46×38 cm, hænger i udstrakte, skrå arme med hænderne krummet om naglerne. Hovedet med flettet tornekrone falder mod højre skulder, øjnene er lukkede og munden åben med nedadvendte mundvige. En hårlok falder frem over højre skulder, og hageskægget er tvedelt i to spidser. Mellemgulvet er indtrukket, benene er parallelle med let bøjede knæ, og højre fod er lagt over venstre. Lændeklædet, der har vandrette folder, er bundet ved venstre hofte og har desuden snip i højre side. Figuren mangler højre hånds lille- og ringfinger, det yderste led på venstre hånds pege- og langfinger samt omtrent en tredjedel af højre fod. Lændeklædets højre snip, der formentlig har været udflagrende, er brækket af, og der er mindre mangler ved klædet i venstre side.⁸¹

Figuren står med rester af oprindelig staffering på tynd kridtgrund, afdækket ved en restaurering 1987. Hudfarven er let grønlig med blodstænk, hår og skægt er brunt og tornekronen grøn. På

Fig. 45. Krucifiksfigur, o. 1520-30, på kors fra 1987 (s. 3719). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *Crucifixion figure, c. 1520-30, on cross from 1987.*

lændeklædet var ingen spor af oprindelig staffering. Korset, 80×42 cm, er malet grønt, og de tre nagler er sorte.

Ved restaureringen konstateredes tre lag sekundær staffering. Det ældste af disse omfattede lys hudfarve med blodstænk, grøn tornekrone og forgyldt lændeklæde. Derover lå overalt på figuren to lag af uægte forgyldning. Et sekundært $\dagger$ kors var brunbejdset og lakeret.⁸² De sekundære farvelag blev afrenset, og der blev udført et nyt kors samt tre nagler af træ.⁸³

Kristusfigurens størrelse indikerer, at den oprindeligt har hørt til et processionskrucifiks. Den

er velskåret, og den flettede tornekrone, ansigtsudtrykket og det tvedelte skæg samt lændeklædet, som formentlig oprindeligt har haft stærkt flagrende snip, minder om Claus Bergs korbuekrucifikser (se f.eks. Thurø s. 2412 og Bjerreby s. 2736). I forbindelse med forundersøgelsen 1984 og selve restaureringen 1987 fandt konservatorerne Mogens Larsen og Jens Johansen, at figuren var nært beslægtet med Kristusfiguren på Claus Bergs altertavle i Odense Domkirke, og at den anvendte malemåde svarede til malemåden på krucifiksfiguren på Sanderum Kirkes altertavle.⁸⁴

Krucifikset er tidligst omtalt 1886, da det hang på sydvæggen over indgangsdøren (jf. fig. 35).²⁷ 1929 var det flyttet til den nordre pille mellem første og andet fag.⁸⁵ 1987 blev det ophængt på nordvæggen i andet fag, vest for vinduet (jf. fig. 54).

†*Messehagler*. 1) Omtalt 1669, af hvidblomstret fløj med indvævet guldråd.⁵³ 2) 1839.¹⁹ 3) 1880 ønskedes en ny messehagel anskaffet; den skulle

Fig. 46. Døbefont nr. 1, bestående af romansk fontefod og fontekumme fra 1920 (s. 3720). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *Font no. 1, consisting of Romanesque foot and font basin from 1920.*

Fig. 47. *Fontekumme, romansk, oprindeligt samhørende med den romanske fontefod, nu i haven ved Egeskov (s. 3721). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – **Font basin, Romanesque, originally together with the Romanesque font foot, now in the garden at Egeskov.*

være af det bedste røde silkefløj med kors og borter af guldbrokade.¹¹

†*Messeskjorte*, omtalt 1669.⁵³

Alterskranke (jf. fig. 37), formentlig 1855/56,⁵⁶ af træ, halvcirkulær med slanke balustre under en flad håndliste. Denne og knæfaldet er malet mørkeblå, balustrene er bronzerede, og på knæfaldet er hynder polstret med rødt fløj. O. 1880 blev balustrene bronzeret og knæfaldet mahognimale;¹¹ efterfølgende blev det formentlig betrukket med rødt fløj.²³ O. 1940 blev det betrukket med skind,⁷ og o. 1963 med rødt plys.¹³ Tilsvarende alterskranker findes i bl.a. Herringe (s. 3578).

Døbefonte. 1) (Fig. 46), bestående af en romansk fontefod og en kumme fra 1920. Kummen, der er bekostet af menigheden, er udført som en kopi af kirkens oprindelige, romanske *fontekumme, som nu står i haven ved Egeskov (jf. ndf.).⁸⁶

Foden, af rødlig granit, ca. 26 cm høj, er formet som et terningkapitel med hjørnehoveder, hvoraf de tre er smalle og langstrakte, mens det fjerde på det nordøstvendte hjørne, der er beskadiget forneden, er rundere i formen og nærmest har

karakter af et kerubhoved. Hovederne må være ophugget i nyere tid, antagelig i forbindelse med udførelsen af kummen 1920 (jf. ndf.). De mellemfaldende felter har rundbuede arkader, alle med kapitæler, der løber sammen som en tværbjælke ved buernes udspring.⁸⁷ Kummen, der er af grovkornet, rødgrå granit, er ca. 70 cm høj og måler 74 cm i diameter.

Den oprindelige *fontekumme* (fig. 47) af grovkornet, grå granit, ca. 66 cm høj og 90 cm i diameter, har hulkel og kraftig rundstav under munden, hvilket knytter den til den såkaldte Vindingstype (II), der især forekommer øst og sydøst for Odense (jf. f.eks. døbefontene i Sønder Nærå, Munkebo, Rynkeby (*DK Odense* 3890, 4158 og 4444) og Ringe (Gudme Hrd.)).⁸⁸ Skaffet er cylinderformet. Forneden på kummens ene side er et nærmest tragtformet afløbshul, der må være tilføjet eller udvidet i nyere tid. I kummens overside er to små huller hvorunder rester af to øskner af jern; det er spor efter en lukkemekanisme, der har fastholdt et *fontelåg*. Hullerne og områderne omkring øsknerne er udfyldt med cement.

1589 stod fonten i vestenden,¹⁵ men den blev uden tvivl siden flyttet til koret, hvor den formentlig 1855/56 blev erstattet af nr. 2. 1910 blev kummen erhvervet fra en gård på egnen af Camille Jessie Ahlefeldt-Laurvig-Bille og opstillet i haven ved Egeskov på en nyere, firkantet fod af grå granit (samlet højde 93 cm).⁸⁹ Den gamle fod, der henlå ved en gård i sognet,⁶⁹ blev 1920 ført tilbage til kirken og opstillet midt i koret som fod for den nye kumme.⁹⁰ Døbefonten står nu i skibets nordøsthjørne.

2) (Fig. 48), formentlig 1855/56,⁵⁶ af sortmalet støbejern, ca. 90 cm høj, i empirestil med tresidet fod dannet af krumme akantusblade, balusterskaft med bladskeder og flad kumme med udkraget mundingsprofil med bladbort. Fire bøjler, der oprindeligt udgik fra skaftet og var fæstnet til bladornamenter på kummens underside, er afbrækket og henligger i kummen. Fonten er formentlig tilkommet ved restaureringen 1855/56, og må have været i brug til 1920.⁹¹ Den står nu på loftet; en tilsvarende font er hensat på loftet i Vester Åby Kirke (s. 3054); andre eksempler findes i Krarup (s. 3522) og Veflinge (*DK Odense* 6149).

Dåbsfade. ★1) (Fig. 49), et Nürnbergarbejde fra 1500-tallet, af messing, 51,5 cm i diameter. Fadet har en drevet fremstilling af *Spejderne i Kanaan* i bunden omgivet af to bånd med majuskelindskrift, hvoraf det inderste er bredest.⁹² Yderst er en bort af stemplede rosetter med spidse blade, og fanen har stemplede borter af firkanter med w-lignende ornament samt liljer. Fade med samme motiv findes bl.a. i Marstal (s. 1688) og Sønder Nærå (*DK Odense* 3890) (se også Herringe s. 3580, Gestelev s. 3656 og Vantinge s. 3778). Fadet var endnu i kirken o. 1830, hvor det er omtalt i Niels Ringes notater.⁸⁰ Det er nu på Egeskov.

2) (Fig. 50), antagelig anskaffet o. 1855/56 til døbefont nr. 2, af messing, 36 cm i diameter, med Georgskors i relief i bunden.⁹³

Dåbskande, o. 1850, udført af Niels Frederik Ebbesen Sørensen, af tin, 27 cm høj, med urne-

Fig. 48. Døbefont nr. 2, formentlig 1855/56 (s. 3721). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – Font no. 2, probably 1855/56.

Fig. 49. *Dåbsfad nr. 1, 1500-tallet (s. 3721). På Ege-skov. Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *Baptismal dish no. 1, 1500s.

formet korpus og kuplet låg med profileret knop; svarende til kander i bl.a. Herringe (s. 3580). Under bunden er et mesterstempel.⁹⁴

Prædikestolen (fig. 51), formentlig fra 1752 (jf. ndf.), omfatter en kurv på fire fag med bærestolpe, opgang og himmel. I kurvens storfelter samt på opgangspanelet er malerier, udført 1939 af den lokale maler Gunnar Rossel, søn af sognepræst Jens Jacob Rossel.

Kurvens fag adskilles af halvsøjler med attisk profil og glatte prydbælter, og storfelterne har rundbuede indsætter. Postament- og frisefelterne separeres af retkantede hjørnefremspring, og fod- og håndlisten er stærkt profileret; sidstnævnte er polstret med lyst skind, fastgjort med messingsøm. Kurven hviler på en bjælke i muren samt en rund bærestolpe med skafringe. Opgangen er en trappe fra koret langs sydvæggen med fyldingspanel med glat frise og profileret håndliste; den afsluttes forneden af en mæglerstøtte med spejlfyldinger i relief, kronet af en stor, profileret kugle med knop.

Himlen har fem fag mod kirkerummet, mens den sidste side følger sig om hvælvets buer. Frisefelterne adskilles af hjørnefremspring hvorunder stærkt profilerede hængeskiver, og mellem disse er volutoprullede hængesmykker. Loftet har

Fig. 51. Prædikestol, formentlig 1752 (s. 3722). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *Pulpit, presumably 1752.*

uregelmæssigt, syvkantet felt af profillister, og fra dets midte hænger en due med udbredte vinger. Himlen er fastholdt til hvælvkappen med et spiralerullet anker af sortmalet jern, formentlig fra 1893.⁹⁵

Prædikestolens rammeværk har staffering fra 1982 i blå og blågrønne nuancer med forgyldte profiler og ornamenter; kurvens inderside er mørkegrå. Felterne har malerier og indskrifter, udført 1939 af Gunnar Rossel. I kurvens storfelter ses de fire evangelister, stående i hvælvede rum med flisegulv og malet med klare, kraftige farver. De er klædt i lange kjortler og har glorie om hovedet; de tre første er vist som ældre mænd med langt, gråt skæg, mens Johannes er vist som en brunhåret yngling. I postamentfelterne står deres navne med røde versaler på sort bund, og i frisefelterne er deres symboler malet i brune nuancer på blå bund. Fra opgangen: 1) »Mathæus«, klædt i gult, rummet blåt. 2) »Markus«, klædt i grønt, rummet rødviolet. 3) »Lukas«, klædt i blåt, rummet rødt og brunt. 4) »Iohan-

Fig. 50. Dåbsfad nr. 2, antagelig 1855/56 (s. 3721). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *Baptismal dish, no. 2, presumably 1855/56.*

Fig. 52. Indre set mod øst, begyndelsen af 1900-tallet. I kirkens arkiv. – Interior looking east, beginning of 1900s.

nes», klædt i violet, rummet grønt. Nederst tv. er malerens signatur med sort kursiveret antikva: »Gunnar Rossel 1939«. Opgangspanelets maleri viser Maria siddende i stalden med Jesusbarnet i krybben. I højre side ses hyrderne og i venstre side de hellige tre konger for foden af en trappe. Himlens frise har et skriftsted med røde versaler på blå bund: »Lukas ev. 11,28 Salige ere de som høre Guds ord og bevare det« (Luk. 11,28). Duen er forgyldt.

Prædikestolens oprindelige staffering kendes ikke, bortset fra en latinsk $\dagger$ indskrift med versaler, der blev afskrevet af Niels Ringe o. 1830. I frisefelterne ('oven om') stod: »Fido/ largienfi[!]/ coelestia«, og i postamentfelterne ('neden om under'): »Verba/ p(e)tenti/ anno 1752« (Til den trofaste, der skænker de himmelske ord til den, der søger dem, år 1752). 1880 skulle stolen males

i lyse og mørke egetræsfarver med forgyldte dekorationer.¹¹ De nuværende malerier og indskrifter blev tilføjet 1939; en grå bemaling af rammeværket kan være udført samtidig eller 1956.⁹⁶

1855/56 blev prædikestolen repareret og formentlig blev trappen samtidig fornyet.⁵⁶ 2008 blev trinene udskiftet og en bræddeinddækning under trappen fjernet.⁹⁷

$\dagger$ Lektorieprædikestol, omtalt 1589 af biskop Jacob Madsen: »Prædikestolen for Choret«. ⁹⁸ En bjælkeende i muren under den nuværende prædikestolshimmel (fig. 73) kan muligvis stamme herfra (jf. s. 3702).

$\dagger$ Prædikestolsbeklædninger. 1) 1881, af rødt plys med nedhængende, gule frynser.¹¹ 2) 1897, af fløj med guldfrynser (jf. fig. 52).²⁰

Stolestader (jf. fig. 36), sandsynligvis 1855/56,⁵⁶ med 108 cm høje fyldingsgavle med pyramide-

formet afdækning, svejftet armlæn og fyldingsryg. For- og bagpanelerne har tværrektangulære fyldinger, og de bageste stader i sydrækken ved udgangen til våbenhuset og ved opgangen til pulpituret har påsat salmebogsreol. Stolene er 1982 malet i to blå nuancer, og på sæderne er hynder af blå uld. De er opstillet i to rækker med 24 stole i syd og 26 i nord. O. 1938 blev sæderne gjort bredere.¹⁴ 1882 skulle stolestaderne males med lys egefarve (jf. fig. 52),²⁰ og 1955 blev de malet grå. Tilsvarende stole findes i adskillige fynske kirker, bl.a. Brahetrolleborg (1847, s. 3423), Krarup (1849, s. 3524), Åstrup (1852–53, s. 3117), Kirkeby (1868, s. 2098) og Herringe (1867, s. 3585).

†*Stolestaderne* kendes kun fra omtaler 1825–27, da gulvet under dem var sunket og nogle løse stole skulle fastgøres.¹⁹ Ved sit besøg o. 1830 noterede Niels Ringe, at der indvendig på en af de forreste stole var skåret nogle navne samt årstallene »1630« og »1632«.⁸⁰ 1854 skulle samtlige stole ses efter og de ødelagte fornys.¹¹

Præstestol (jf. fig. 37), nyere, formentlig anskaffet 1950,²² i historiserende stil. Rigt udkåret og drejet armstol af lakeret træ med rosetter, akantus og englefigurer samt flettet ryg med snoede søjler; også de bageste ben og tværstiverne er snoede. Sædet er polstret med lyst skind. I korets nordøsthjørne.

Degnestole. 1) Formentlig slutningen af 1800-tallet, en brunmalet pult, der var opsat ved prædikestolen med front mod nord (jf. fig. 52), og siden blev flyttet til korets nordside med front mod vest. Pulten opbevares på loftet. 2) (Jf. fig. 37), nyere, formentlig anskaffet 1950 sammen med præstestolen, udført i historiserende stil som denne, men enklere og med lavere ryg. I korets sydøsthjørne.

†*Præste- og degnestole*. 1) Omtalt 1854, da de ønskedes udskiftet.¹¹ 2) Formentlig 1855/56,⁵⁶ indrettet bag alteret (jf. fig. 35 og 52). 3) To kurvestole, omtalt 1924 og igen 1950, da de ønskedes udskiftet.¹²

†*Herskabsstole*. 1650 fik Preben Banner til Lundsård (Espe Sogn) kongelig bevilling på stolestader i kirken for sig selv, sin hustru og sine folk.⁹⁹ Om staderne, der sandsynligvis har været indrettet forrest i stolerækkerne, vides intet nærmere.

Fem *løse stole*, nyere, af lakeret bøg med flettet sæde, står ved døbefonten og i våbenhuset.

Bænke. 1) Antagelig o. 1850, en kort, gråmalet bæk med svejfedes vanger og fyldingsryg. Ved vestvæggen (jf. fig. 17). 2) Antagelig o. 1850, en lang, gråmalet bæk med svejfedes ben. Opstillet ved våbenhusets østvæg.

Et lille *bord*, 1953,²² af brunbejdset træ, står i våbenhuset.

Pengeblok (jf. fig. 53), antagelig o. 1750–1800, af eg med beslag af jern, 53 cm høj inklusiv penge-tragt. Den lille blok er beslået med fire omløbende bånd, hvoraf de to er hængslede over forsidens låge, der ligeledes er af jern og forsynet med nøgleskilt. På den flade overside er et firkantet beslag med pengetragt. Blokken er bejdset, beslagene sortmalede. Ophængt på væggen ved udgangen til våbenhuset.

Fig. 53. Dørfloj, 1855/56, (s. 3727) i den romanske syddør (s. 3689). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – Door wing, 1855/56, in the Romanesque south door.

To †*pengebøsser* (jf. fig. 35), antagelig o. 1850, højrektangulære med pengetragt øverst, var op-
hængt på hver side af udgangen til våbenhuset.¹⁰⁰

†*Klingpung*, omtalt 1924, betegnet 'gammel'.¹²

Dørfloje. Udvendige. 1) (Jf. fig. 14), o. 1934,³⁵ en rundbuget, gråmalet revledør med gangjern, dør-
ring og stalddørsgreb af sortmalet jern. I trappe-
huset.

2) (Jf. fig. 26), 1935,¹⁰¹ en dobbeltfløj af bejds-
et eg. På ydersiden består fløjene af lodrette brædder,

på indersiden danner rammeværk fire profilerede
fyldinger. Dørgreb af messing. I våbenhuset.

Indvendig (fig. 53), 1855/56, fyldingsdør med
2×4 profilerede fyldinger og dørgreb af messing.
Gråmalet. Mellem kirken og våbenhuset.

†*Dørfloje*, o. 1934, to dobbelte dørfloje, indsat i
arkaden mellem tårnet og skibet (jf. fig. 69c).¹⁸

Orgel (fig. 54), 2001, med 13 stemmer, to ma-
nualer og pedal. Tegnet af arkitekt Ebbe Lehn
Petersen og bygget af Bruno Christensen & Søn-

Fig. 54. Indre set mod vest. Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *Interior looking west.*

ner, Terkelsbøl. Disposition: Hovedværk: Bordun 16', Principal 8', Gedakt 8', Oktav 4', Rørfløjte 4', Gemshorn 2', Mixtur 3 kor. Svelleværk: Rørgedakt 8', Fugara 8', Spidsfløjte 4', Principal 2', Sesquialter 2 kor, Tremolo. Pedal: Subbas 16'. Manualomfang C-g³, pedalomfang C-f¹. Koblinger: H+S, P+H, P+S. Orglet er opstillet på orgelpulpituret med østvendt facade og spillebord i orgelhusets nordre gavl. Facadens rammeværk er rødmalet. Pibemateriale fra kirkens første torgel er genanvendt i det nuværende.¹⁰²

†Orgel, 1918,¹⁰³ med fem stemmer. Bygget af Horsens Orgelbyggeri v/ M. Sørensen. Orglet havde elektrisk blæser, svelle og oktavkobling. 1951 blev det ombygget og udvidet til syv stemmer af A. C. Zachariassen & Søn, hvorved også vindlade og facade fornyedes; sidstnævnte efter tegning af arkitekt Ejnar Mindedal Rasmussen.¹³ Disposition 1951 (C-f³): Bordun 16', Principal 8', Gedakt 8', Oktav 4', Rørfløjte 4', Gemshorn 2', Mixtur III. Pneumatisk aktion, keglevindlade. Orglet var opsat på det nyopførte orgelpulpitur med østvendt facade og nordvendt spillebord.¹⁰⁴

Fig. 55. Kirkestævetavle, 1800-tallets første halvdel (s. 3728). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – Parish meeting board, first half of 1800s.

Fig. 56. Portræt af sognepræst Hans Agerbek, malet af Poul Steffensen 1921 (s. 3728). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – Portrait of the parson Hans Agerbek, painted by Poul Steffensen in 1921.

Orgelpulpitur (jf. fig. 54), 1918,¹⁰⁵ opsat foran tårnbuen. Pulpituret hviler på fire profilerede piller. Brystningen mod øst med fremskudt midterparti er af fyldingspanel, mens der mod vest er et rækværk af drejede balustre under en glat håndliste. Opgangen er en trappe i sydsidens stolestader. Pulpituret er 1982 malet rødbrunt og brunviolet, dog er trappen og rækværket mod vest gråmalet. Antagelig var det oprindeligt egetræsmalet; 1956 blev det malet gråt.²²

Seks salmenummertavler (jf. fig. 36 og 52), begyndelsen af 1900-tallet,¹¹ 85×44 cm, med svejftet overkant, til skydenumre. En af tavlerne er hængslet til en ramme på væggen, så den kan drejes. Tavlerne er sortmalede med tilsvarende nummerbrikker med hvide cifre; to tavler er påskrevet »Daab« og »Nadver« med hvid skriveskrift. Tavlerne var tidligere malet lysegrå.

†Salmenummertavler (jf. fig. 35), 1800-tallet, retkantede og sortmalede, til påskrift af numre med kridt.

Præsterækketavle (jf. fig. 17), 1922, ifølge indskrift med sort antikva fornedet på rammen »Skænket af

Fig. 57. Klokke nr. 1, 1500 (s. 3729). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – Bell no. 1, 1500.

Peder Larsen og Hustru Espe 1922» og »Moderniseret 1996 (E. H.)«. Den store tavle, 185×104 cm, har portalramme med kannelurer langs de lodrette sider, pyramidebosser på hjørnerne og profileret fod- og kronliste. Selve tavlen, der oprindeligt var af krydsfiner,¹⁰⁶ er fornyet, antagelig 1996. Rammen er malet mørkerød, tavlen lysegrå med præsternes navne og embedsår anført med sorte og grå versaler. Tidligere var rammen egetræsmalet.⁶⁶ Tavlen hænger på tårnummets nordvæg.

Kirkestævnetavle (fig. 55), 1800-tallets første halvdel, af træ, 22×18 cm. Den lille, fladrundbuede tavle er sortmalet med indskrift med forgyldt skriveskrift: »Lyses til Kirkestævne«. Ophængt på våbenhusets nordvæg, øst for døren.

Maleri (fig. 56), 1921, portræt af sognepræst Hans Agerbek, malet af Poul Steffensen, signeret i øverste venstre hjørne med sort »P St 1921«.¹⁰⁷ Olie på lærred, 75×65 cm (lysmål 60×50 cm), indsat i en profileret, forgyldt ramme med påsat messingskilt med indskrift: »Hans Agerbek sog-

nepræst i Espe og Vantinge 1834–41«. Brystbillede af præsten i ornat på brungrå baggrund, op-hængt på nordvæggen i tredje fag. Et tilsvarende maleri findes i Vantinge (s. 3786).

To *ringkroner* (jf. fig. 36 og 54), 1982, tegnet af arkitekt Rolf Graae,¹⁴ af messing, hver med tre ringe med henholdsvis seks, 12 og 18 blus, er op-hængt i messingstænger i andet og tredje fag.

Tre (†)*lysekroner* (jf. fig. 52), begyndelsen af 1900-tallet, af sortmalet jern, løgkuppelformede. Kronerne var oprindeligt til petroleum med 14 kupler af hvidt glas, men blev 1918 ombygget til el.⁴⁹ De er ophængt på loftet.

Lampetter. 1982, tegnet af Rolf Graae,³⁵ 16 klaseslampetter af messing, hver med tre blus (jf. fig. 17).

†*Ligbåre*, antagelig fra 1700-tallet, bestående af to stænger af træ, ca. 6 alen lange, forbundet med fire kæder af jern (jf. Vantinge s. 3788). 1929 fandtes båren i tårnet.¹⁰⁸

Klokker. 1) (Fig. 57), 1500, 98 cm i diameter. Om halsen er en latinsk indskrift med minuskler mellem dobbelte rammelinjer: »i(n)nomine domini anno domini md fvit ista campana refvsa tempore domini petri kals« (i Guds navn, i Herrens år 1500 blev denne klokke omstøbt i hr. Peter Kals tid) (dvs. sognepræst Peder Kalsen (-1490-1500-), jf. s. 3685). Som skilletegn mellem ordene er benyttet minuskler, som er vendt på hovedet. På hver side af indskriftens fjerde ord (»domini«) er et støbermærke (fig. 74), og på klokkelegemets øvre del to andre støbermærke (fig. 75). Hankene har indskåret rudemønster.

Klokken indgår i en gruppe af i alt syv fynske klokker, der må være støbt af samme mester, hvis navn er delvist bevaret på en klokke i Rynkeby fra 1503: »mynsson« (DK Odense 4454).¹⁰⁹ Den er tidligst omtalt af biskop Jacob Madsen 1589 sammen med 1. nr. 2.¹⁵ I forbindelse med arbejderne på klokkestolen og tårnet 1649–51 (s. 3701 og 3707) blev klokken 'bundet' og forsynet med en ny skagle og lænke.¹⁶ Klokken hænger i en vuggebom fra 1949; i forbindelse med ophængningen fik den nyt knebeløje.¹¹⁰

2) (Fig. 58), 1803, støbt af P. Petersen, København. 65 cm i diameter. Om halsen er versalindskrift: »Støbt af P. Petersen Kiøbenhavn anno

Fig. 58. Klokke nr. 2, 1803, støbt af P. Petersen, København (s. 3729). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – Bell no. 2, 1803, cast by P. Petersen, Copenhagen.

1803 Gud alene æren«. Indskriften afsluttes af fire firbladede rosetter og indrammes af rammelinjer, perlestav og palmetteborster. Klokker af samme støber findes i bl.a. Veflinge (1801, DK Odense 6155), Marstal (1803, s. 1708) og Håstrup (1806). Klokken hænger i sin oprindelige slyngebom.

†*Klokker*. 1) Omstøbt 1500 til nr. 1 ovf. (jf. indskrift på denne).

2) Omtalt 1589 sammen med nr. 1 ovf.¹⁵ Klokken synes at være kommet fra kirken i første halvdel af 1600-tallet; i århundredets anden halvdel omtales således kun en klokke i tårnet (nr. 1 ovf.).¹¹¹

3) 1688, skænket af Peder Luxdorph. Den 20. september blev klokken prøvet ved ringning dag og nat, og den 'stod sin prøve'.⁵³ 1723 var den ene klokke, formentlig denne, i stykker og kunne ikke bruges.¹¹² Den kan muligvis være omstøbt til nr. 2 ovf.

GRAVMINDER

I våbenhuset hænger en mindetavle over to faldne i de slesvigske krige. Tre $\dagger$ epitafier fra o. 1600-o. 1734 er formentlig kasseret i midten af 1800-tallet.

$\dagger$ Epitafier. 1) Antagelig fra slutningen af 1500-tallet til slutningen af 1600-tallet, over Christina Brandes.

Epitafiet kendes kun fra Niels Ringes notater fra o. 1830. Det var prydet med et »smukt« maleri, og under dette var en indskrift på tysk¹¹³ i syv vers med enderim (på nær femte vers med afdødes navn), udformet som en trøsterig henvendelse til de efterladte og efterfulgt af to vers på latin med oplysning om, at epitafiet blev sat af afdødes bror:

»Hier hab ich mejne Wanderschafft
nach viele Träne volgeendet
und Gott hat mejne Bitterkeit
zu süßer Wollust schon Werwendet,
Mein Ankunfft var von From(m)e Art,
mein Leben aber Creutz und Noht
Drumb Seuhzte mejne Seel nach Ruh,
so var der Tod auch mir kejn Todte
Mejn beste Zier var Gottes fyrcht,
mein Name var Christina Brandes
Darum ich jetz nach mejne Wunsck
ergriffen hab die Ewigkeit,
Ihr meine Freunde folget nach,
Aide o Welt Aide o Zeit.
Ætate et Virtute Florenti
F. b. Frater Posuit«

(Her har jeg efter mange tårer fuldendt min vandring/
Og Gud har allerede forvandlet min bitterhed til sød
vellyst/ Min herkomst var af from art, men mit liv var
kors og nød/ Derfor sukkede min sjæl efter ro, så var
døden for mig ingen død/ Min bedste pryd var guds-
frygt, mit navn var Christina Brandes/ Derfor har jeg
nu efter mit ønske opnået evigheden/ I, mine venner
følger efter. Farvel oh verden, farvel oh tid./ Opsat
i hendes bedste alder og fortjenstfuldhed/ af hendes
bror F. B(randes)).

Selve maleriet havde allegorisk motiv, der var adskilt i to partier ved et stort træ. På det venstre parti var en by omgivet af mure, og midt i byen et højt bjerg med et tempel. På den ene side af byen gik havet så tæt på, at murene stod i vand. I forgrunden lå et skelet.¹¹⁴ På maleriets højre parti var et bjerg hvorover Kristus 'i en stor klarhed' omgivet af skyer. Han havde en rød fane i den ene hånd og en krone i den anden, som han holdt

Fig. 59. Mindetavle, antagelig anden halvdel af 1860'erne, over underjæger Peder Hansen ($\dagger$ 1850), og menig Rasmus Pedersen ($\dagger$ 1864) (s. 3731). Foto Arnold Mikelsen 2022. – *Memorial tablet, presumably second half of 1860s, to sub-gamekeeper Peder Hansen ($\dagger$ 1850) and Private Rasmus Pedersen ($\dagger$ 1864).*

frem mod en smuk kvinde, der stod hos ham, 'noget borte og lavere som ved foden af bjerget, dog også omgivet af skyerne eller i åbningen, som de danner'; formentlig afdøde, der modtager livets eller ærens krone.

Todeling af motivet ved et træ kendes fra flere sammenhænge, men kunne lede tanken hen på en påvirkning fra Lucas Cranach den Ældres allegori over Loven og Evangeliet fra 1529, der gennem trykgrafikken vandt stor udbredelse; en allegorisk fremstilling af den lutherske retfærdiggørelseslære.¹¹⁵ Efter Niels Ringes beskrivelse at dømme må der dog i givet fald have været tale om en stærkt forenklet og til dels ændret fremstilling, hvor motivets bestanddele er flyttet rundt eller udeladt, og en identifikation af motivet kan ikke foretages med sikkerhed.

1830 var epitafiet opsat i koret. Det er formentlig kasseret ved forandringerne i midten af 1800-tallet.

2) O. 1604,¹¹⁶ over Laurentius Caspari (Laurids Jespersen, jf. †gravsten ndf.), sognepræst i 53 år¹¹⁷ og provst i 42 år, †1604, 82 år gammel.¹¹⁸ Efter personalia var et 26 vers langt mindedigt i elegiske distika, forfattet af sønnen Jesper Lauridsen (Casparus Laurentii), sognepræst i Østrup:

»Vir gravis, annosus, morum pietate celebris,
Pastor in hac æde, dignus honore suis,
Qvi totum vitæ cursum consumpsit honestè
In spargendo gregi semina pura Dei.
Ecce iter æternæ monstrat, præeunte modesto
Exemplo, vitæ: dum calor ossa foveat.
Hæc est Doctoris Laus & dignissima Virtus,
Virtutum Exemplis sic typus esse gregis.
Qvem Deus altitonans numerosa prole beavit,
Ex qva concepit gaudia magna Senex.
Vir verè felix, felici Sydere natus,
Cui refluunt gratis munera tanta Dei.
Hic cum multa suæ complerat Lustra senectæ,
Viribus ex haustum se sua fata locant.
Exitus optatus vitæ respondet honestæ:
Angelus huic præsens nuncia læta refert.
Utraq; pura thoro servans sua fædera conjunx
Vicino recubat consociata loco,
Corpora pulvereo jaceant oblecta Sepulcro,
Qvæ tamen evigilent voce sonante Tubæ.
Ingeniose Puer, celebri de stirpe Parentum
Progediens Patriis sistito, qvæso, viis
Doctrinæ, ingeniiq; tui, pietatis & usum
Officio simili, qvæso, probate gregi.
Vive puer, dilecte Deo, cui cura Salutis,
Qvo duce possideas cælica Regna simul.«¹¹⁹

(En værdig gammel mand, kendt for sit fromme levnet,/ præst i denne kirke, ærværdig blandt sine,/ som levede hele sit liv anstændigt/ med at sprede Guds frø blandt sin flok./ Han viser vejen til det evige liv ved at gå i forvejen med et/ beskedent eksempel, mens der endnu er varme i knoglerne./ Dette er en lærers fortjeneste og hans værdigste dyd:/ at være et forbillede for sin flok med eksempler på dyder./ Den højt tordnende Gud saliggjorde ham med utallige børn,/ af hvem han som gammel havde store glæder./ Det er i sandhed en lykkelig mand, født under en lykkelig stjerne,/ hvem der gratis tilflyder så store gaver fra Gud./ Da han havde gennemlevet mange år af sin alderdom,/ var hans kræfter opbrugt, og han fandt døden./ Det var en ønskelig ende, der svarede til det hæderlige liv./ Den engel, der var hos ham, bringer dette lykkelige budskab./ Begge hans pletfri hustruer, der overholdt den ægteskabelige pagt,/

hviler forenet med ham ved hans side./ Legemeerne skal ligge dækket af gravens støv,/ men skal vågne ved basunens klang./ Du begavede dreng, der er født af berømte forældre,/ hold dig, jeg beder dig, til dine fædrene veje./ Din lærdom, begavelse og fromhed skal du, beder jeg dig,/ bevise over for din flok med en tilsvarende pligtfølelse./ Lev, dreng, elsket af Gud, som sørger for frelsen./ Med ham som fører skal du eje himmerige).

Epitafium med latinsk indskrift, der ud over personalia og mindedigtets hædrende ord synes at have omfattet henvisninger til en række skriftsteder, korresponderende med forskellige faser i afdødes liv. De gengives her efter Niels Ringes afskrift og nummerering:

- 1) »Ab Ætate Senili psal: 90«
(Fra alderdommen, Sl. 90).
- 2) »A Vita Peracta 1 Tim: 1«
(Fra det levede liv 1 Tim. 1).
- 3) »Ab Officio Cym Laude præstito 1 Tim: 4«
(fra at have røgtet sit embede prisværdigt 1 Tim. 4).
- 4) »A Benedictione liberorum S(an)ct(orum)[?]: 18.
Syrack: 1 et 11 Cap«
(fra velsignelse med 18 retskafne børn Sir. 1 og 11).
- 5) »A Felici vitæ exitu Propter Appar[iti]onem Angelicorum 1 Syr 1 et. 11 Cap.«
(fra en lykkelig ende på livet på grund af tilsynekomsten af engle 1 Sir. 1 og 11).
- 6) »A Statu Vitæ æternæ Apostrophe ad Fili[os] superstites sacris iniitiis initiatos [sic]¹²⁰«
(en tiltale fra tilstanden i det evige liv til de efterlevende sønner, der er blevet præster).

Under mindedigtet oplyses endvidere, at teksten ved begravelsen var fra 1 Mos. 25 ('Dette er tallet på Abrahams leveår ...').

1830 hang epitafiet i korets nordside,⁸⁰ formentlig på den oprindelige plads. Det er sandsynligvis kasseret ved forandringerne i midten af 1800-tallet.

3) O. 1731, over Anders Christensen, sognepræst i 45 år, †1731, 72 år gammel.¹²¹ Epitafiet kendes kun fra omtalen i *Danske Atlas* 1774.⁵²

Mindetavle (fig. 59), antagelig anden halvdel af 1860'erne, over Peder Hansen, underjæger ved 2. forstærkningsjægerkorps 2. kompagni nr. 115, *1819 ved Fjællebro, †25. juli 1850 ved Isted, og Rasmus Pedersen, menig ved 5. regiment 6. kompagni nr. 357, *1840 i Findinge, såret 29. juni

1864 i kampen på Als, †12. juli 1864 på Flensborg Lazaret.

Tavle af hvidt marmor, 63,5×43 cm, med indskrift med fordybet, forgyldt antikva. Øverst er et kors indrammet af palmegrene med sløjfer. Tavlen er indmuret i våbenhusets vestvæg.

(†) *Gravsten*, af grå kalksten, 77×66 cm, uden indskrift. I den ene ende er spor af et rektangulært, forsænket felt med et utydeligt ornament. Stenen ligger i gulvet ved udgangen til våbenhuset (jf. fig. 53).²⁷

† *Gravsten*, 1603,¹²² over Laurids¹²³ Jespersen, sognepræst i 53 år og provst i Sallinge Herred i

42 år, samt hans to hustruer Maren og Karen (Sara),¹²⁴ med hvem han fik 18 børn, hvoraf de fem blev præster; endvidere fik han 67¹²⁵ børnebørn og ti 'børnebørns børn', †10. juni 1604, 83¹²⁶ år gammel. Efter personalia på dansk fulgte en sætning på latin: »Filius erecta tabello Ao 1603« (sønnen rejste tavlen år 1603) (jf. †epitafium nr. 2).

1651 blev †*jordfæstebegravelser* i kirken fyldt op.¹⁶

Mindekrans, over M. H. Riverts, lærer, †29. okt. 1903, »Fra tidligere Elever«. To forsøvede egegrene bundet med en tilsvarende sløjfe, der på båndenderne har indskrift med graveret skrive-

Fig. 60. Kirken set fra sydøst. På kirkegården er opstillet trækasser, der tjente til vinterbeskyttelse af særligt sårbare kirkegårdsmonumenter. Foto R. Hansen 1910–15. I Ringe Lokalhistoriske Arkiv. – *The church seen from the south east. Wooden boxes have been erected on the churchyard, which served for winter protection of particularly vulnerable churchyard monuments.*

Fig. 61. Kirkegårdsmonument nr. 1, o. 1850 (s. 3733). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – Churchyard monument no. 1, c. 1850.

skrift. Indsat bag glas i en glat, brunviolet ramme og ophængt på tårnbuen i nordsiden under pulpituret (jf. fig. 54).

Kirkegårdsmonument nr. 1 (Fig. 61), o. 1850. Kors af sortmalet støbejern, 145×87 cm, med femtakke korsender med stavværksmedaljoner i gennembrudt arbejde og firpasformet plade i kors-skæringen; den nederste del af stammen er massiv.¹²⁷ Opstillet ved våbenhusets østside.

*2) (Fig. 62), o. 1850, over Christen Rasmussen, *1772 i Magleby på Langeland, †13. febr. 1850 i Espe.

Balusterformet monument af træ, 84×30 cm, kronet af en urne. Hvidmalet med grå, blå, grønne og forgyldte detaljer samt indskrift med sort skriveskrift; på forsiden personalia, på bagsiden

et trøstende vers.¹²⁸ I Ringe Museum (inv.nr. 97/1:1).

*3) (Fig. 63), o. 1853, over Anne Marie Hansdatter, *1783 i Longelse på Langeland, †21. sept. 1853 i Espe.

Monument af træ, 86×29 cm, svarende til nr. *2 med personalia på forsiden og et trøstende vers på bagsiden.¹²⁸ I Ringe Museum (inv.nr. 97/1:2).

4–5) 1864, henholdsvis over Christiane Louise Schwensen, *10. april 1861, †29. nov. 1864, og Carl Ulrik Schwensen, *14. marts 1860, †11. dec. 1864.

Fig. 62. *Kirkegårdsmonument nr. 2, o. 1850, over Christen Rasmussen (†1850) (s. 3733). I Ringe Museum. Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *Churchyard monument no. 2, c. 1850, to Christen Rasmussen (†1850).

To skriftruller af hvidt marmor, 40×29 cm, med indskrift med fordybet antikva, udfyldt med sort. Monumenterne er indsat i en sekundær ramme af gråmalet træ; de opbevares i kapellet.

★6) (Fig. 64), o. 1878, over Jørgen Hermansen, ★16. sept. 1797 i Vantinge, †22. april 1878 i Espe, og hustru Ane Katrine Nielsdatter, ★4. aug. 1814 i Skrigeskov, †18. jan. 1889 i Espe.

Monument af smedjern, 120×51 cm, bestående af en stander med en tværoval indskriftplade, omgivet af volutbøjler og kronet af et kors. Monumentet er sortmalet med indskrift med sort skriveskrift og fraktur på hvid bund på begge sider af pladen samt forsolvet kors. I Ringe Museum (inv.nr. 2000/23).

Fig. 63. ★Kirkegårdsmonument nr. 3, o. 1853, over Anne Marie Hansdatter (†1853) (s. 3733). I Ringe Museum. Foto Arnold Mikkelsen 2022. – ★Churchyard monument no. 3, c. 1850, to Anne Marie Hansdatter (†1853).

Fig. 64. ★Kirkegårdsmonument nr. 6, o. 1878, over Jørgen Hermansen (†1878) og Ane Katrine Nielsdatter (†1889) (s. 3734). I Ringe Museum. Foto Arnold Mikkelsen 2022. – ★Churchyard monument no. 6, c. 1878, to Jørgen Hermansen (†1878) and Ane Katrine Nielsdatter (†1889).

KILDER OG HENVISNINGER

Nedenfor er anført en oversigt over arkivalier eller utrykte kilder og litteratur anvendt i beskrivelsen af Espe Kirke. For en oversigt over arkivalier og litteratur samt forkortelser anvendt i Svendborg Amt i almindelighed, jf. også s. 59 ff. Henvisninger til Danmarks Kirker, Kbh. 1933-, er angivet som DK, efterfulgt af betegnelsen på det pågældende amt; referencer inden for Svendborg Amt har dog kun sideangivelse.

Arkivalier. Rigsarkivet, København (RAK). Danske Kancelli. B160. Indlæg til registre og tegnelser samt henlagte sager (Skåne, Sjælland, Fyn, Smålandene og Jylland) 1572-1650 (26. marts 1649).

Rigsarkivet, Odense (RAO). *Fyns bispearkiv*: Salling Herreds breve 1539–1805, 1805–1968 (*Bispeark*. Salling Hrds. breve). – Indberetninger om kirkeejere og patronatsret 1695–1786. – Synsforretninger over kirker 1718–35 (*Bispeark*. Syn over kirker). – Visitatsprotokol 1732–1803, 1835–96 (*Bispeark*. Visitatsprot.). – Indberetninger om kirker og kirkegårde 1812–43 (*Bispeark*. Indb. om kirker og kirkegårde). – Synsforretninger over kirker og præstegårde 1872–98 (*Bispeark*. Syn over kirker og præstegårde). *Sallinge Herreds provstiarkiv*: Breve fra biskop, amtmænd, stiftsøvrighed, guvernør og amtsprovst 1683–1824 (*Provstiark*. Breve fra biskop m.fl.). – Breve fra forskellige 1719–1823 (*Provstiark*. Breve fra forskellige). – Forskelligt 1712–1821 (*Provstiark*. Forskelligt). – Returnerede cirkulærer 1851–64 (*Provstiark*. Returnerede cirkulærer). – Sager vedr. de enkelte sogne 1851–1909 (*Provstiark*. Sager). – Synsprotokol for kirker og præstegårde 1915–75 (*Provstiark*. Synprot. for kirker og præstegårde). *Sunds-Sallinge Herreds provsti*: Breve fra kollegier, ministerier, stiftsøvrighed, biskop og amtmænd 1837–51 (*Sunds-Sallinge Herreds provsti*. Breve fra kollegier m.fl.). *Svendborg Amtsprøvesti*: Synsprotokol for Sunds og Sallinge herreder 1824–39 (*Svendborg Amtsprøvesti*. Synsprot.). *Espe Sogn*: Regnskabsbog 1638–51 (*Sogneark*. Rgsk.). – Enesteministerialbog (kirkebog) 1663–1814 (*Sogneark*. Kirkebog). – Embedsbog 1801–1924 (*Sogneark*. Embedsbog). *Espe Menighedsråd* (deponeret i Ringe Lokalhistoriske Arkiv): Forhandlingsprotokol 1904–2001 (*Menighedsrådsark*. Forhandlingsprot.). – Synsprotokol 1924–87. (*Menighedsrådsark*. Synsprot.). *Den kgl. bygningsinspektør*: Sager vedr. kirkebygninger på Fyn 1896–1925 (*Den kgl. bygningsinsp.* Sager vedr. kirkebygninger).

Ringe Lokalhistoriske Arkiv (RLA). Forslag til varmeværk ved Knud, Erik og Ebbe Lehn Petersen 1964.

Det Kongelige Bibliotek (KB). *Ny Kongelig Samling*. 736. 4°. Nogle Optegnelser om Kirkerne i Fyen og deres Oldsager. – *Kallske samling*. 377. 4°. Kopi af beskrivelse over kirkerne og herregårdene i Fyn og i Langeland, af sognepræsterne til Thuras brug forfattet 1755 (*Kallske saml.* 377. 4°. Beskrivelse over kirkerne 1755).

Nationalmuseet (NM). *Manuskripter*: C. T. Engelstoft, *Kirkerne i Fyns Stift* (Tillæg til Jacob Madsens Visitatsbog). Begyndt 1853 (NM. Engelstoft). *Indberetninger*: Niels Ringe udateret, o. 1830 (inventar, gravminder). – J. B. Løffler 1886 (bygning, inventar, gravminder). – Johannes Fog 1892 (klokker). – Chr. Axel Jensen 1912 (dobefonte) (Kværndrup Sogn). – Hans Nyholm 1965 (klokker). – Jens Johansen 1982a (farveafsætning). – Jens Johansen 1982b (inventar). – Mogens Larsen 1984 (inventar). – Jens Johansen 1985 (altertavle). – Jens Johansen 1987 (krucifiks). – Karin Vestergaard Kristiansen 2004 (inventar). – Ebbe Lehn Petersen 2008 (prædikestol).

Tegninger og opmålinger. *Nationalmuseet* (NM). Niels Ringe (udateret, o. 1830) (røgelseskar). – Otto A. Jensen 1934 (grundplan og opstalter af syd- og vestfacader). – Lars Mindedals Tegnesteue 1995 (grundplan, opstalter af facader, tværsnit af skib og tårn, spær- og bjælkelagsplaner). – Lehn Petersens Tegnesteue 1998 (grundplan, tvær- og længdesnit).

Litteratur. H. C. Frydendal, »Espe Kirke. Efterladt optegnelse af Lærer P. Larsen«, *Fynsk Hjemstavn* 2, 4, 1929, 49–53 (Frydendal 1929).

Historisk indledning ved Rikke Ilsted Kristiansen, kirkens omgivelser og bygning ved Pia Katrine Lindholt, inventar og gravminder ved Rikke Ilsted Kristiansen, heraf dog orgler ved Kristian Lumholdt. Arkivalielæsning ved Bjørn Westerbeek Dahl og Kathrine Faust Larsen m.fl. Oversættelser ved James Manley (engelsk), Vibeke Winge (tysk) og Peter Zeeberg (latin). Korrektur ved Anne Frovin. Teknisk og grafisk tilrettelæggelse ved Mogens Vedsø. Redaktionen afsluttet november 2022.

¹ *Repertorium diplomaticum regni danici mediævalis. Fortegnelse over Danmarks Breve fra Middelalderen*, Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie (udg.), 1, III, Kbh. 1906, 260 (nr. 5795).

² *Repertorium diplomaticum* (note 1), 2, IV, Kbh. 1932, 129 (nr. 6781). Peder Kalsen kan være identisk med sognepræsten Per (»Hr. Peer de Espe«), der optræder på en senmiddelalderlig dødeliste, som formentlig stammer fra det gejstlige Helligkorsgilde ved Skt. Knuds Kirke i Odense; C. Nyrop, *Danmarks Gilde og Lavs-*

Fig. 65. Skitse af kirken i biskop Jacob Madsens visitatsbog. I RAO. – *Sketch of the church in Bishop Jacob Madsen's book of visitations.*

Fig. 66. Mulig romansk billedkvader i skibets murforhøjelse (s. 3689). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – Possible Romanesque figure ashlar in the wall heightening of the nave.

skraaer fra Middelalderen I, Kbh. 1899, I, 190; Lars Bisgaard, »En dødeliste viser vej. Gilde og magt i Odense i senmiddelalderen«, *Fynske Årbøger* 2002, 70–89, særligt s. 77 med note 36.

³ Frydendahl 1929 49.

⁴ »Regnskabsbog over Indtægten af Landehjælpen 1524–26«, *Danske Magazin* IV, 2, 1873, 50.

⁵ Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1551–1660, Rigsarkivet (udg.), Kbh. 1885–2005 (15. nov. 1650; jf. også 10. marts 1649 og 18. nov. 1650).

⁶ RAO. *Bispeark*. Sallinge Hrds. breve; *Provstiark*. Breve fra forskellige; jf. også s. 3550 med note 9.

⁷ RAO. *Provstiark*. Synsprot. for kirker og præstegårde; *Menighedsrådsark*. Synsprot.

⁸ *Biskop Jacob Madsens visitatsbog 1588–1604*, Jens Rasmussen og Anne Riising (udg.), Odense 1995, 47 og 252; KB. *Kallske saml.* 377. 4°. Beskrivelse over kirkerne 1755.

⁹ H. F. Rørdam, »Uddrag af breve i Fyns Bispearkiv«, *Kirkehistoriske Samlinger* V, 3, 1905–07, 60 f.

¹⁰ RAO. *Bispeark*. Indb. om kirker og kirkegårde.

¹¹ RAO. *Provstiark*. Returnerede cirkulærer.

¹² RAO. *Menighedsrådsark*. Synsprot.

¹³ RAO. *Menighedsrådsark*. Forhandlingsprot.

¹⁴ NM. Korrespondance.

¹⁵ *Biskop Jacob Madsens visitatsbog* (note 8), 252.

¹⁶ RAO. *Sogneark*. Rgsk.

¹⁷ RAO. *Bispeark*. Syn over kirker og præstegårde.

¹⁸ RAO. *Menighedsrådsark*. Synsprot.; Forhandlingsprot.

¹⁹ RAO. *Svendborg Amtsprøbsti*. Synsprot.

²⁰ RAO. *Bispeark*. Syn over kirker og præstegårde; *Provstiark*. Returnerede cirkulærer.

²¹ RAO. *Menighedsrådsark*. Synsprot.; *Provstiark*. Returnerede cirkulærer.

²² RAO. *Provstiark*. Synsprot. for kirker og præstegårde.

²³ RLA. Forslag til varmekværk ved Knud, Erik og Ebbe Lehn Petersen 1964.

²⁴ Forhøjningen på kvaderen måler ca. 30×22 cm.

²⁵ NM. Indb. ved J. B. Løffler 1886; RAO. *Provstiark*. Returnerede cirkulærer.

²⁶ Ulla Haastrup, »Var al romansk stensulptur i Danmark oprindelig bemalet?«, *Romanske stenarbejder*, 5, Højbjerg 2003, 101–140.

²⁷ NM. Indb. ved J. B. Løffler 1886.

Fig. 67. Mulig romansk tårnbuekragsten (s. 3691). Foto Erik Molkte 1943. I NM. – Possible Romanesque tower arch corbel.

²⁸ J. P. Trap, *Danmark*, 5. udg., Niels Nielsen, Peter Skautrup og Povl Engelstoft (red.), Kbh. 1957, V, 2, 761; NM. Foto Erik Moltke 1943.

²⁹ Døren var formentlig godt 2 m høj.

³⁰ RAK. *Danske Kancelli. B160. Indlæg til registre og tegnelser samt henlagte sager (Skåne, Sjælland, Fyn, Smålandene og Jylland) 1572-1650 (26. marts 1649).*

³¹ RAO. *Provstiark.* Forskelligt.

³² RAO. *Bispeark.* Salling Hrds. Breve.

³³ RAO. *Bispeark.* Visitatsprot.

³⁴ RAO. *Provstiark.* Synsprot. for kirker og præstegårde; *Menighedsrådsark.* Synsprot.; Forhandlingsprot.; NM. Korrespondance.

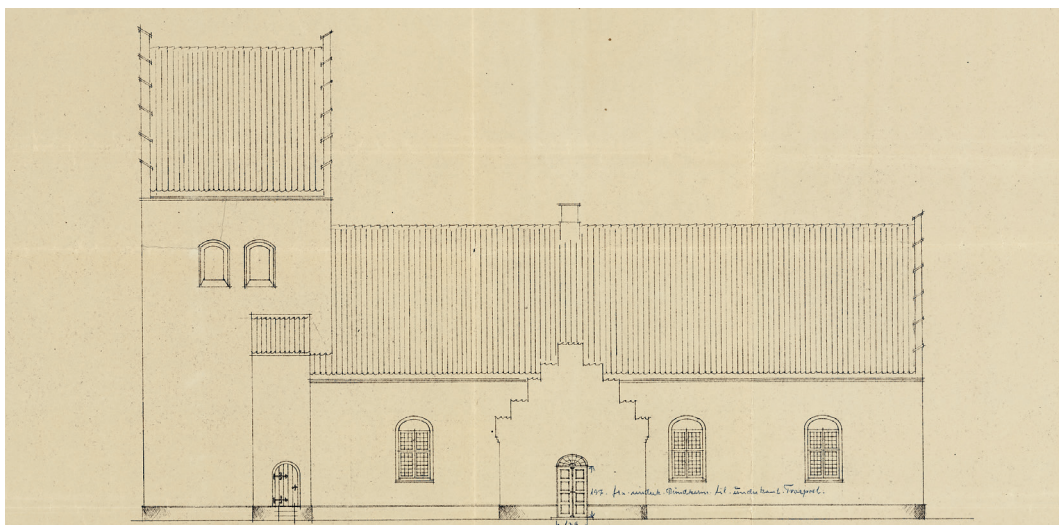
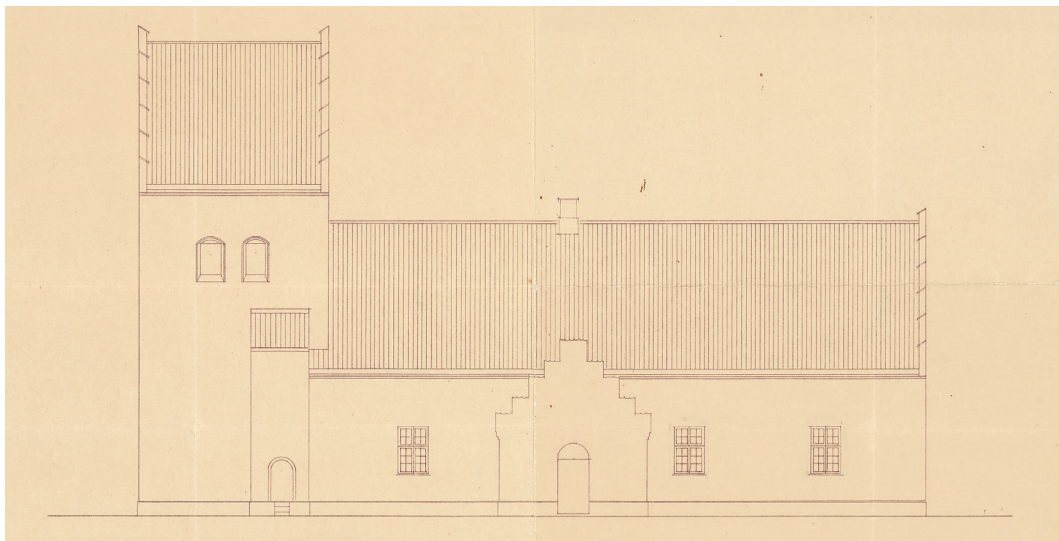
³⁵ RAO. *Menighedsrådsark.* Forhandlingsprot.; NM. Korrespondance.

³⁶ Ud for syddøren og i vestenden under pulpituret findes dog kun gule fliser, hvilket antagelig er reparationer.

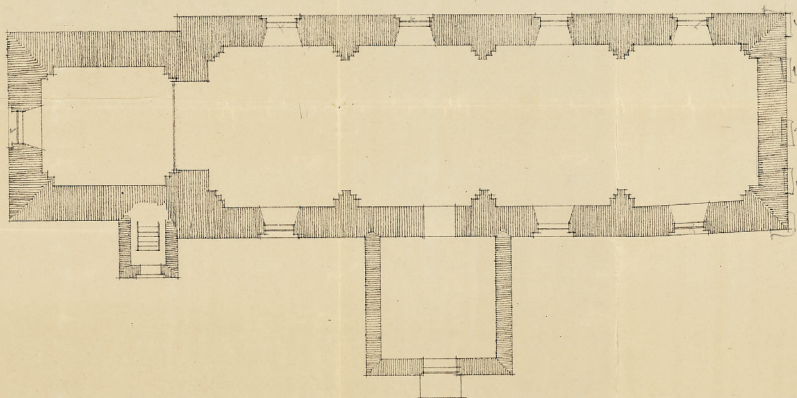
³⁷ RAO. *Provstiark.* Synsprot. for kirker og præstegårde; *Menighedsrådsark.* Synsprot.; NM. Korrespondance.

Fig. 68. Tårnet set fra nord (s. 3693). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *The tower seen from the north.*

Langside mod Syd

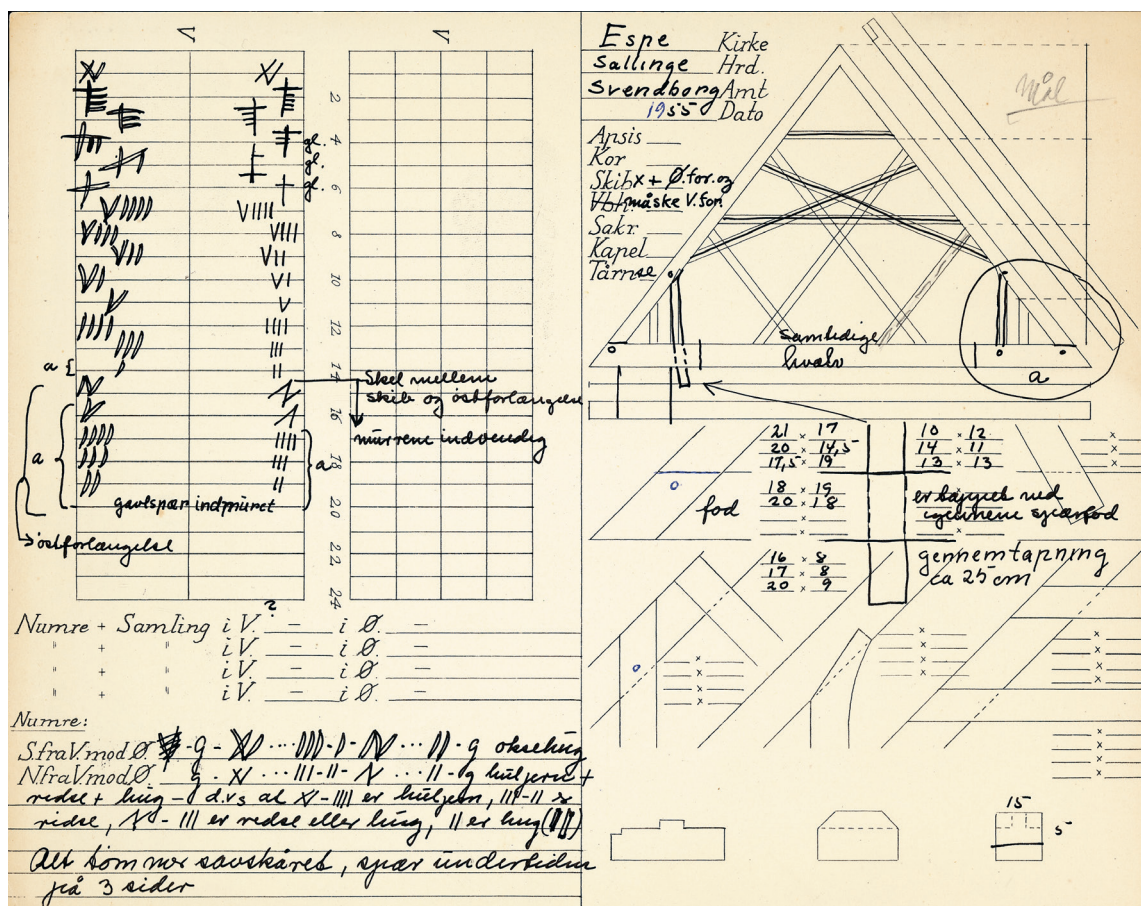

Fig. 70. Registrering af langhusets tagværk og tømmermærker (s. 3704). Udført af Elna Møller 1955. I NM. – Registration of the nave roofing and timber markings.

³⁸ RAO. Provstiark. Synsprot. for kirker og præstegårde; Menighedsrådsark. Synsprot.; Forhandlingsprot.

³⁹ NM. Engelstoft.

⁴⁰ Tagværkerne over både langhuset og tårnet egner sig til dendrokronologiske undersøgelser, men det er først muligt at udtage boreprøver ved en omlægning af kirken tagbeklædninger.

⁴¹ Tagværket kan også være sat op ved vestforlængelsens opførelse og genopsat efter murenes forhøjelse.

⁴² Bladningerne svarer til en konstruktion med to hanebånd og den anden del af krydsbåndet.

Fig. 69a-c. Opmåling af kirken. 1:300. a. Opstalt set fra syd med ældre vinduer. b. Opstalt set fra syd med forslag til nye vinduer. c. Plan. Målt og tegnet af Otto A. Jensen 1934. I NM. – Scale drawing of the church. a. Elevation seen from the south with older windows. b. Elevation seen from the south with proposal for new windows. c. Plan.

⁴³ Udskiftningerne er detaljeret beskrevet af arkitekt Lars Mindedal til Fyns Stiftsovrighed 1977. NM. Korrespondance.

⁴⁴ Krydsbåndene er fastgjort til spærerne med to nagler.

⁴⁵ RAO. Provstiark. Breve fra biskop m.fl.

⁴⁶ Frydendal 1929 50.

⁴⁷ RAO. Menighedsrådsark. Synsprot.; Forhandlingsprot.; NM. Korrespondance.

⁴⁸ RAO. Provstiark. Synsprot. for kirker og præstegårde; Menighedsrådsark. Synsprot.; Forhandlingsprot.; RLA. Forslag til varmemærk ved Knud, Erik og Ebbe Lehn Petersen 1964.

⁴⁹ RAO. Sogneark. Embedsbog.

⁵⁰ NM. Foto Jens Johansen 1981.

⁵¹ NM. Indb. ved Jens Johansen 1982.

⁵² Erich Pontoppidan og Hans de Hofman, *Den danske Atlas VI*, Kbh. 1774, 737.

⁵³ RAO. Sogneark. Kirkebog.

⁵⁴ Ifølge en skrivelse fra menighedsrådet 27. dec. 1855 skulle der i sommerens løb foretages en hoved-

Fig. 71. Tømmersamlinger og -mærker i sydsiden af skibets tagværk (s. 3704). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – Timber jointing and marking in the south side of the nave roofing.

reparation af kirken, 'hvor hele dens indre fornyes'. RAO. *Provstiark.* Sager; Returnerede cirkulærer; NM. *Engelstoft.*

⁵⁵ Fornyelsen af altertavlen kan således være sket allerede dette år.

⁵⁶ RAO. *Provstiark.* Sager; Returnerede cirkulærer.

⁵⁷ Tilsvarende alterdug findes i Marstal Kirke (s. 1674).

⁵⁸ 1929 enedes menighedsrådet om at lade Anna E. Munch male et udkast til et nyt alterbillede, og af et notat dateret 27. febr. 1930 fremgår, at rådet havde indsendt et andragende til Nationalmuseet om sagen sammen med en skitse. Ved udgangen af 1933 var det besluttet, at lade Anna E. Munch udføre maleriet. RAO. *Menighedsrådsark.* Forhandlingsprot.; NM. *Korrespondance.*

⁵⁹ NM. Indb. ved Karin Vestergaard Kristiansen 2004. Postamentfeltet er af krydsfiner.

⁶⁰ 1934 besluttede menighedsrådet, at forgyldningen skulle ske med ægte guld. RAO. *Menighedsrådsark.* Forhandlingsprot.

⁶¹ Teresa Nielsen, »Anna E. Munchs altertavler og religiøse motiver«, *Anna E. Munch 1876-1960*, Teresa Nielsen (red.), Vejen 1997, 81-84.

⁶² Leo Swane, *Dankvart Dreyer 1816-1852*, Kbh. 1921, 126 og katalog nr. 172; Suzanne Ludvigsen, *Maleren Dankvart Dreyer 1-2*, Kbh. 2008, katalog nr. 239 (2: 99).

⁶³ Signaturen er anført på oversiden af bedepultens knæfald.

⁶⁴ NM. Indb. ved Jens Johansen 1985.

⁶⁵ NM. Indb. ved Jens Johansen 1985. Stjernernes sort-grønne farve skyldtes muligvis oxidering, jf. *Ludvigsen 2008* (note 62), 1, 250 med note 100.

⁶⁶ NM. Indb. ved Mogens Larsen 1984.

⁶⁷ Dreyer havde antagelig 1841 udført en blyantsskitse efter Lunds altertavle, der var udstillet på Charlottenborg. *Ludvigsen 2008* (note 62), 1, 250-53.

⁶⁸ *Ludvigsen 2008* (note 62), 2, hhv. katalog nr. 242 (her dateret o. 1846) og 128.

⁶⁹ *Frydendahl 1929* 51.

⁷⁰ NM. Indb. ved Mogens Larsen 1984 og Jens Johansen 1985.

⁷¹ *Den danske Atlas VI*, 1774 (note 52), 737; jf. også Sissel F. Plathe og Jens Bruun, *Danmarks Middelalderlige Altertavler – og anden billedbærende kirkeudsmykning af betydning for liturgien og den private andagt 1-2*, Odense 2010, 221.

⁷² Det kan ikke afgøres, om der menes øverst på selve tavlen eller øverst på predellaen.

⁷³ Årstallet var muligvis anbragt i tilknytning til navnet »Antonius«, og de tre navne (Johannes, Frans og Antonius) kan være nymalet sammen med dette, altså 1752.

⁷⁴ Frans af Assisi kendes på, at han afbildes i franciskanerordenens grå kutte, mens Skt. Antonius har et svin som sin attribut. Den kortfattede beskrivelse og det forhold, at navnene muligvis var op- eller nymalet 1752, kan dog skabe tvivl om identifikationen.

⁷⁵ RAO. *Sogneark.* Kirkebog; *Den danske Atlas VI*, 1774 (note 52), 737.

⁷⁶ Finn Grandt-Nielsen, *Fynsk kirkesølv*, Odense 1983, 99.

⁷⁷ Chr. A. Boje, *Danske guld- og sølvmedemærker før 1870*, 4. udg., revideret og udvidet af Henrik Jakobsen, Odense 2022, 313.

⁷⁸ RAO. *Sunds-Sallinge Herreds provsti*. Breve fra kollegier m.fl.

⁷⁹ Hiltrud Westermann Angerhausen, *Mittelalterliche Weihrauchfässer von 800 bis 1500*, Petersberg 2014, 350 (kat.nr. IV n 16).

⁸⁰ NM. Indb. ved Niels Ringe o. 1830.

⁸¹ NM. Indb. ved Mogens Larsen 1984 og Jens Johansen 1987.

⁸² NM. Indb. ved Jens Johansen 1987.

⁸³ En retouchering af den oprindelige bemaling ville medføre en næsten total opmaling, og det blev derfor besluttet at lade figuren stå med de farverester, der var tilbage. NM. Indb. ved Jens Johansen 1987.

⁸⁴ Figuren kunne måske også stamme fra en Golgata-scene i en senmiddelalderlig *†*altertavle. NM. Indb. ved Mogens Larsen 1984 og Jens Johansen 1987. Figuren er ikke omtalt i litteraturen om Claus Berg; V. Thorlacius-Ussing, *Billedskæreren Claus Berg*, Kbh. 1922; Jan Friedrich Richter, *Claus Berg. Retabelproduktion des Spätmittelalters im Ostseeraum*, Berlin 2007.

⁸⁵ Jf. fotos i Ringe Lokalhistoriske Arkiv (B2178 og B4239).

⁸⁶ RAO. *Provstiark*. Synsprot. for kirker og præstegårde; *Frydendahl* 1929 51; jf. også NM. Indb. ved Chr. Axel Jensen 1912 (Kværndrup Sogn).

⁸⁷ Arkader med buer, der udgår fra pilastre med kapitæler, findes bl.a. på en romansk gravsten i Bregninge Kirke (s. 2514), på soklen på Bjerreby Kirke (s. 2709) og på døbefonten i Rise (Ærø Hrd.); her er dog tale om parvise kapitæler og ikke tværbjælker.

⁸⁸ M. Mackeprang, *Danmarks middelalderlige Døbefonte*, Kbh. 1941, 111. Fodens arkadeudsmykning knytter den desuden til arkadetyper (VIII), s. 135 f.

⁸⁹ NM. Indb. ved Chr. Axel Jensen 1912 (Kværndrup Sogn).

⁹⁰ Man havde forinden forgæves forsøgt at få den oprindelige kumme tilbage fra Egeskov; RAO. *Menighedsrådsark*. Synsprot.

⁹¹ Den er omtalt i J. P. Trap, *Kongeriget Danmark*, 3. udg., H. Weitemeyer (udg.), Kbh. 1899, III, 676, men ikke i J. P. Trap, *Kongeriget Danmark*, 4. udg., Gunnar Knudsen (udg.), Kbh. 1923, IV, 737.

⁹² Indskrifternes betydning er uvis, og der kan være tale om et rent dekorativt element. De består af gentagne sentenser: i det inderste bånd syv bogstaver gentaget fem gange, adskilt af to over hinanden anbragte rosetter, og i det yderste, noget udpudsede bånd vistnok 14 bogstaver gentaget fem gange. Jan A. Gadd, »Brass Basins and bowls from a Single Nuremberg Workshop Around 1500–1580«, *Journal of the Antique Metalware Society*, 16, juni 2008, 4, 14 f.; Helge Kjellin, »Ornerade

mässingsfat och deras inskrifter«, *Äldre kyrklig Konst i Skåne*, Otto Rydbeck og Ewert Wrangel (red.), Lund 1921, 219 ff. (fig. 11 og fig. 26).

⁹³ 1921 skulle fadet omarbejdes hos kunstsmed Knud Eibye, Odense; RAO. *Menighedsrådsark*. Forhandlingsprot. Antagelig blev det her suppleret med en løs indsats af messing, så det kan anvendes i den nuværende døbefont.

⁹⁴ Poul Halkjær Kristensen, *Danske tinmærker*, Kbh. 1983, 80.

⁹⁵ Dette år skulle himlen løftes og befæstes. RAO. *Bispeark*. Syn over kirker og præstegårde; *Provstiark*. Returnerede cirkulærer.

⁹⁶ RAO. *Provstiark*. Synsprot. for kirker og præstegårde; NM. Indb. ved Jens Johansen 1982a.

⁹⁷ NM. Indb. ved Ebbe Lehn Petersen 2008.

⁹⁸ *Biskop Jacob Madsens visitatsbog* (note 8), 252. Sammenlign evt. med Gestelev s. 3658.

⁹⁹ *Kancelliets Brevbøger* (note 5) (28. april 1649; 24. maj 1650); *Rørdam 1905-07* (note 9), 64.

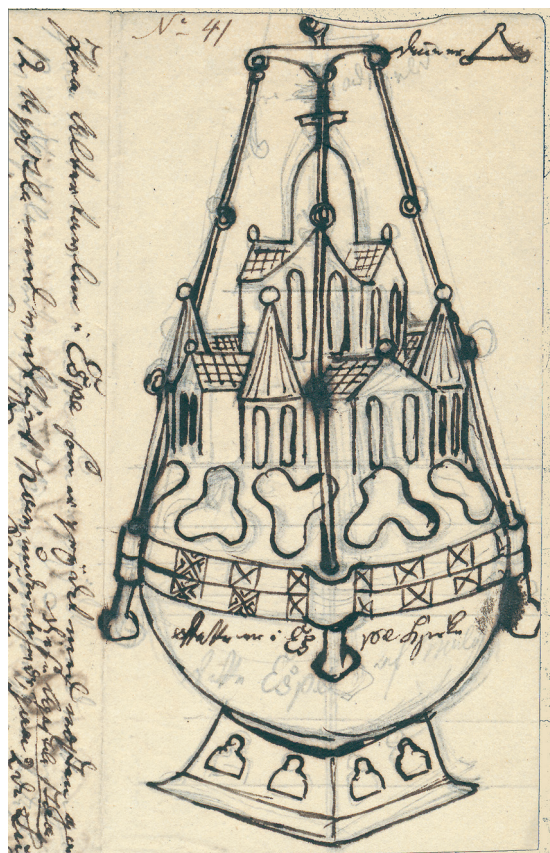

Fig. 72. *Røgelseskar, anden halvdel af 1300-tallet (s. 3718). Tegnet i kirken af Niels Ringe o. 1830. Nu på Egeskov. – *Censer, second half of 1300s. Drawn in the church by Niels Ringe c. 1830.

Fig. 73. Bjælkeende i muren under prædikestolens himmel, muligvis en rest af en tlektorieprædikestol, omtalt 1589 (s. 3724). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *Beam end in the wall beneath the canopy of the pulpit, possibly remains of a tlectorium pulpit mentioned in 1589.*

¹⁰⁰ Bøsserne hang endnu i kirken 1924; RAO. *Menighedsrådsark.* Synsprot.

¹⁰¹ RAO. *Provstiark.* Synsprot. for kirker og præstegårde; *Menighedsrådsark.* Kirkeprot.; Forhandlingsprot.

¹⁰² Den Danske Orgelregistrant; RAO. *Menighedsrådsark.* Forhandlingsprot.

¹⁰³ RAO. *Provstiark.* Breve fra forskellige; *Sogneark.* Embedsbog; *Menighedsrådsark.* Forhandlingsprot.; *Den kgl. bygningsinsp.* Sager vedr. kirkebygninger.

¹⁰⁴ Yderligere oplysninger om kirkens orgler findes i Den Danske Orgelregistrant.

¹⁰⁵ RAO. *Sogneark.* Embedsbog; *Den kgl. bygningsinsp.* Sager vedr. kirkebygninger.

¹⁰⁶ NM. Indb. ved Jens Johansen 1982b og Mogens Larsen 1984.

¹⁰⁷ RAO. *Provstiark.* Synsprot. for kirker og præstegårde; *Menighedsrådsark.* Forhandlingsprot; *Frydendahl* 1929 52.

¹⁰⁸ *Frydendahl* 1929 53.

¹⁰⁹ Navnet ledsages af et støbermærke, svarende til støbermærket th. på fig. 75. F. Uldall, *Danmarks middelalderlige Kirkeklokker*, Kbh. 1906, 215–20. De øvrige klokker findes ud over Rynkeby i Vester Åby (1501, s. 3065), Allerup (1504, *DK Odense* 3642), Stenstrup (1504, s. 2168), Herrested og Flødstrup (hhv. 1513 og 1525, *Vindinge Hrd.*).

¹¹⁰ NM. Indb. ved Hans Nyholm 1965.

¹¹¹ RAO. *Sogneark.* Kirkebog. Klokken kunne muligvis være afleveret i forbindelse med klokkekonfiskationerne 1601–02; Poul Grinder-Hansen, »Danske klok-

kekonfiskationer i 16. og 17. århundrede«, *Arv og Eje* 1983–84, 221 ff.

¹¹² *Bispeark.* Syn over kirker.

¹¹³ Sproget er klart højtysk, men noget ubehjælpeligt og med danismer, måske fra afskriveren. Venligst oplyst af Vibeke Winge.

¹¹⁴ Den nærmere beskrivelse af skelettets placering er vanskelig at læse: »i Forgrunden en s...ger hvorpaa et Skelet ligger som med Hovedet på en Pude«.

¹¹⁵ Birgitte Bøggild Johannsen og Hugo Johannsen, *Kongens kunst. Ny dansk kunsthistorie* 2, Kbh. 1993, 31–33; Hanne Kolind Poulsen, *Cranach*, Kbh. 2002, 51; Carsten Bach-Nielsen, »Cranachs Pragmaleri af mennesket mellem lov og evangelium som udtryk for det lutherske menneskesyn«, *Tro og bille i Norden i Reformasjonens århundre*, Martin Blindheim, Erla Hohler og Louise Lillie (red.), Oslo 1991, 65–83.

¹¹⁶ Epitafiets indskrift er gengivet i Erich Pontoppidan, *Marmora Danica selectiora sive Inscriptionum* 1, Kbh. 1739, 257 f. Den er endvidere afskrevet af Niels Ringe ved hans besøg i kirken o. 1830. De to afskrifter afviger enkelte steder fra hinanden. Epitafiet er desuden omtalt i *Den danske Atlas* VI, 1774 (note 52), 737.

¹¹⁷ *Marmora Danica* (note 116), 257: 52.

¹¹⁸ Jacob Madsen noterede ved sin visitats 29. april 1604, at Laurids Jespersen havde frasagt sig sit præsteembede 14. marts, og at han nu også frasagde sig embedet som provst pga. alderdom og dårligt helbred. Han har efterfølgende tilføjet, at Laurids Jespersen døde 9.[!] juni og blev begravet 13. juni. *Biskop Jacob*

Fig. 75. Støbermærker på klokke nr. 1 (s. 3729). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *Founder's marks on bell no. 1.*

Madsens visitatsbog (note 8), 252. Ved sin første visitats 4. juli 1589 skrev Jacob Madsen om Laurids Jespersen, at han var '60 år, noget grå. God prædikant og husholder, klangfuld røst'; endvidere at han havde 18 børn med to hustruer (s. 251).

¹¹⁹ *Marmora Danica* (note 116), 257 f.

¹²⁰ Antagelig har der stået »sacris initiis initiatos« (indviet i de hellige riter), hvilket passer med teksten i mindedigtet, der ender med en henvendelse til en søn, som skal efterleve sin fars forbillede som præst (formentlig forfatteren selv) (venligst oplyst af Peter Zeeberg).

¹²¹ Anders Christensen, der blev kaldet som kapellan for sin forgænger Jens Rasmussen i 1686, blev begravet i korets nordside oppe ved alteret 26. febr. 1731. Han var sognepræst i Espe i 45 år på nær ni dage og levede i 72 år på nær otte dage. Hans hustru, Bodil Nielsdatter Pougdal, der må formodes også at have været anført på epitafiet, blev begravet sammesteds 11. juni 1746, 85 år gammel; RAO. *Sogneark. Kirkebog*; jf. også Knud Bierfreund og E. Juel Hansen, »Slægterne Lund fra Orelund«, *Personalthistorisk Tidsskrift* 1962, 167 f.; S.V. Wiberg, *Personalthistoriske, statistiske og genealogiske Bidrag til en almindelig dansk Præstehistorie* 1, Odense 1870, 327.

¹²² Indskriften er afskrevet forrest i kirkebogen, for-

mentlig 1663 (RAO. *Sogneark. Kirkebog*). Den er endvidere med nogle afvigelser trykt i *Marmora Danica* (note 116), 257.

¹²³ *Marmora Danica* (note 116), 257: Lauritz.

¹²⁴ *Marmora Danica* (note 116), 257: Sara. Også ifølge biskop Jacob Madsens visitatsbog (note 8), 251, var hustruens navn Sara.

¹²⁵ *Marmora Danica* (note 116), 257: 64.

¹²⁶ *Marmora Danica* (note 116), 257: 82.

¹²⁷ Aase Faye, *Danske Støbejernskors*, Kbh. 1988, nr. 321.

¹²⁸ Mogens Bo Henriksen: »Gravplader fra Espe«, *Ræthinge-Posten* 1997, 50 f.

Fig. 74. Støbermærker på klokke nr. 1 (s. 3729). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *Founder's marks on bell no. 1.*

ESPE CHURCH

The church is mentioned indirectly in 1419, when the parson Jens Nielsen ("Johannes Nicolai in Espe") gave evidence in a court case. The church was possibly consecrated to John the Baptist (cf. †altarpiece, p. 3714).

In 1650 the member of the Rigsråd, Lord Lieutenant and major estate owner Jørgen Brahe of Fjællebro was granted the advowson to Herringe and Espe churches, and the churches followed with Fjællebro until they were sold in 1814 to Preben Bille-Brahe (1773-1857) of the county of Brahesminde. In 1811 he had established the estate Egeskov for his second-eldest son, and the churches were placed under it. In 1919 Espe Church passed into freehold.

Espe has Vantinge as an annexe (p. 3747). In 1990 Hillerslev was added to the benefice.

The village lies in the middle of the approximately triangular parish, which is hilly in the north, and is bordered by Sallinge Å, while the southern part has flatter ground. The church was built on a level area in the south of the village whose extent is the result of expansions in the second half of the 1900s.

Building. The church originally consisted of a Romanesque nave and was probably terminated by a narrower †chancel in the east. Of the Romanesque church the long walls of the rectangular nave of about 12 m in length are preserved. There is a Romanesque St. George's cross in high relief on a re-used bevelled granite footing in the east gable (fig. 10). At the western end of the long walls of the nave there are two partly preserved Romanesque doors. The southernmost of these is still in use, but only the bevelled side members seem to be original. A semi-circular tympanum, which was probably originally placed above the south door, is bricked into the west wall of the porch (fig. 13). The north door is bricked up, but is visible in the façade as side members in granite

ashlars (figs. 11-12). Only a single round-arched, Romanesque bricked-up window remains visible in the north side of the nave (cf. fig. 8). The †chancel arch wall and †chancel arch disappeared with the building of the nave-chancel, while a †corbel possibly from there still existed in 1943 (fig. 67). The nave probably had a flat †wooden ceiling.

In the Late Middle Ages, the nave was extended c. 6.5 m towards the west (fig. 14). The walls are of raw fieldstone with re-used ashlar cornerstones towards the west. The bevelled cornices that are preserved on the western wall were of large medieval bricks. The present windows may have replaced original †windows in the extension. The roof gable is of fieldstone and red medieval bricks in monk bond (fig. 15) and was terminated with crenellations (fig. 16), remains of which are enclosed in the east wall of the tower.

The tower, which has a quadratic ground plan and is in three floors, is built in fieldstone and granite ashlar in the lowest c. 6 m of the walls (figs. 14 and 18). The upper walls of the tower are in red medieval brick in monk bond. A large, segmentally arched †window once lit the tower interior from the south. The interior originally had a flat †wooden ceiling, but is now vaulted over. Access to the upper floors is today through the south side of the tower (cf. below), but was originally through a †free-standing stairway on the north side. Later a †stairwell was built in the south. The loft of the tower is constructed as a 'hurl space' which may have housed a †bell frame. The eastern pediment is ornamented with 11 tall slender recesses (fig. 19), while the western pediment was rebuilt before 1886.

After the building of the tower the walls of the lengthened nave were heightened by about 1.5 m, and its roofing was replaced. Subsequently the †Romanesque chancel was replaced by a nave-chancel. This is approximately cross-wise-rectangular and has a bevelled granite foot-

ing of re-used ashlar from the Romanesque †chancel (fig. 24). The walls are of granite ashlar and raw and split fieldstones with eastern re-used ashlar cornerstones. In the eastern gable there is a small, possibly segmentally arched †window, while the windows in the long walls have been swallowed up by more recent window spaces.

The nave church was vaulted over with four octuple rib vaults, which were probably built from east to west (fig. 36). They are of the usual southern Funen type with double-bevelled piers with cordons.

After the heightening of the walls of the nave a (†)porch was built outside the south door (cf. fig. 26). It has been rebuilt several times, and only the south gable has been preserved. The preserved parts are built in red brick in irregular monk bond.

After the middle ages both stairwell and porch were much rebuilt, and the remainder of the church also underwent several refurbishings, the oldest known of which were done in the mid-1600s.

Furnishings. The oldest item of furnishing in the church is the foot from a Romanesque font (cf. fig. 46), while the related *basin stands in the garden at Egeskov (fig. 47). At Egeskov too there are a *censer of bronze (figs. 44 and 72), which is a north German work from the second half of the 1300s and a *baptismal dish (fig. 49) which was made in Nuremberg in the 1500s. Both were still in the church c. 1830. The largest bell (figs. 57 and 74-75) is from the year 1500 and bears the mark of a bell founder whose name (“mvns-son”) is known from a bell in Rynkeby Church. A small crucifix figure from c. 1520-30 (fig. 45), which presumably originally belonged to a processional crucifix, recalls works from the Lübeck woodcarver Claus Berg’s workshop in Odense. The figure is mounted on a cross from 1987 and hangs on the north wall.

The altar chalice (cf. fig. 40) was donated in 1667 by Preben Brahe and Susanne Gøye. A Communion set for the sick in pewter (fig. 41) is mentioned earliest in 1669. The pulpit (fig. 51) was presumably set up in 1752; the paintings on

the pulpit body and the ascent panel were made in 1939 by Gunnar Rossel. The money box (cf. fig. 53) is probably from c. 1750-1800.

The smallest bell (fig. 58) was cast in 1803 by P. Petersen, Copenhagen, and a small parish meeting board (fig. 55) may also have been added in the first half of the century. An earlier (†)altarpiece with the subject of The Annunciation (fig. 39), painted in 1846 by Dankvart Dreyer, now hangs on the south wall.

The Communion table and kneeler, the altar rail (cf. fig. 37), a (†)font of wrought iron (fig. 48) now stored in the loft, the pews (cf. fig. 36) and the door wing between the church and the porch (cf. fig. 53) probably all come from a restoration of 1855/56 (cf. below). Presumably the baptismal dish (fig. 50) and jug as well as a pair of benches were also acquired in the middle of the 1800s.

The altar paten (cf. fig. 40) was made by Frederik Vilhelm Olsen in Odense c. 1870, presumably of silver from an older †paten. The altar candlesticks of sheet brass (fig. 43) were probably also procured in the second half of the 1800s, as was a parish clerk’s chair now stored in the loft, as well as the altar jug of black porcelain from Bing & Grøndahl (cf. fig. 42). A wafer box from the same firm (cf. fig. 42) was purchased in 1880.

The hymn boards (cf. fig. 36) are from the beginning of the 1900s, and a seven-branched candlestick was donated in 1916 by the parson Johannes Fog. The organ gallery (cf. fig. 54) was built in 1918 for the church’s first organ, and the basin of the font (cf. fig. 46) was paid for by the congregation in 1920. A portrait of the parson Hans Agerbek (fig. 56) was painted in 1921 by Poul Steffensen, and the large board listing parsons (cf. fig. 17) was donated by Peder Larsen and his wife in 1922.

The altarpiece from 1934/35 (fig. 38) is a painting by Anna E. Munch with the subject of the Healing of the Blind and Lame, set in a contemporary frame. The outside door wings are from 1934-35, and the priest’s and parish clerk’s chairs in the chancel are probably from 1950 (cf. fig. 37).

Two ring chandeliers were made in 1982 to drawings by the architect Rolf Graae, as were the

wall lampettes. The organ is from 2001 and was built by Bruno Christensen & Sønner, Terkelsbøl.

Colour scheme. The colour scheme of the furnishings was done in 1982 by the conservator and church painter Jens Johansen. The altar rail, the pews and the framework of the pulpit are painted in blue and blue-green shades partly accompanied by gilding, while the gallery is in reddish-brown and brown-violet as well as grey. The *older colour*

scheme is unknown, but in 1774 it is mentioned that the church was 'beautifully painted' in the interior. In 1880-82 the furnishings were painted in light and dark oak colours (cf. figs. 35 and 52), and in 1956 they were painted grey.

Sepulchral monuments. In the porch hangs a memorial tablet commemorating two of the soldiers fallen in the Schleswig Wars.